

G. N. Potanin'in Kazak Türkleri Arasında Derlemiş Olduğu Er Töstik (Er Töstük) Anlatıları Hakkında

About Er Tostik (Toshtuk) Narratives Compiled Between Kazakh Turks by G. N. Potanin

Yrd. Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM *

Özet :

Kökleri çok eski zamanlarda saklı olan halk edebiyatı örnekleri Kazak Türkleri arasında XIX. Yüzyılın başına kadar sözlü bir şekilde, nesilden nesle aktarım yoluyla varlığını devam ettirmiştir. Diğer Türk boylarıyla birlikte Kazakların sözlü kültür ürünleriyle ilgili ilk çalışmalar Çarlık Rusya döneminde başlamıştır. Bu dönemde çalışma yapanlardan birisi de G. N. Potanin'dir. Potanin diğer Türk boyları arasında da varlığını destan ve masal şeklinde devam ettirmekte olan Er Töstik (Töstük) anlatısını Kazak Türkleri arasında derleyen ilk kişidir. Bu çalışmanın temel amacı daha önce Türkiye'de yayımlanmamış ve incelenmemiş olan bu metinleri ilim âlemine tanıtarak Kazak Türkleri arasındaki en önemli varyant ile benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Çalışmamızın giriş kısmında Kazak Türklerinin masallarıyla ilgili çalışmalar hakkında bilgi verildikten sonra metinler arasında karşılaştırma yapılacaktır. Çalışmanın son kısmında ise metinlere yer verilecektir.

Anahtar kelimeler; Kazak Türkleri, Er Töstik (Töstük), Masal, Kahramanlık Masalı, Potanin.

Abstract

The examples of folk literature between Kazakh Turks, its roots are stored in ancient time has maintained its presence through the transmission from generation to generation in a oral way until the beginning of XIX century. The first studies on

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, seyfiyildirim@gmail.com

the oral culture of the Kazakh Turks products together with other Turkish tribes began Tsarist Russia period. One who studies in this period is also G.N. Potanin. Potanin is the first person between Kazakh Turks who compiled Er Töstik narrative survives both tales and epos among other Turkish tribes. The main purpose of this study is to introduce those unpublished and unanalyzed texts to the scientific realm and reveal similarities and differences between in the most important variant in the Kazakh Turks. In the last part of the study will be included the texts.

Key words; Kazakh Turks, Er Tostik (Toshtik), Folk Tale, Heroic Tale, Potanin.

Giriş

Coğrafi genişliğin ve siyasi ortamın kendilerine sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar çoğunluğu yaylak kışlak hayatı yaşayan Kazak Türkleri bu hayat tarzının da bir sonucu olarak zengin bir sözlü kültür geleneğine sahip olmuşlardır. Kökleri çok eski zamanlarda saklı olan halk edebiyatı örnekleri Kazak Türkleri arasında XIX. Yüzyılın başına kadar sözlü bir şekilde, çok nadir olarak da el yazması eserler formatında, nesilden nesle aktarım yoluyla varlığını devam ettirmiştir.¹ Diğer Türk boylarıyla birlikte Kazakların sözlü kültür ürünleriyle ilgili ilk çalışmalar Çarlık Rusya döneminde başlamıştır. Bu dönemde çalışma yapanlardan birisi de G. N. Potanin'dir Potanin diğer Türk boyları arasında da varlığını destan ve masal şeklinde devam ettirmekte olan Er Töstik (Töştük) anlatısını Kazak Türkleri arasında derleyen ilk kişidir. Bu çalışmanın temel amacı daha önce Türkiye'de yayımlanmamış ve incelenmemiş olan bu metinleri ilim âlemine tanıtarak Kazak Türkleri arasındaki en önemli varyant ile benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Çalışmamızın giriş kısmında Kazak Türklerinin masallarıyla ilgili çalışmalar hakkında bilgi verildikten sonra metinler arasında karşılaştırma yapılacaktır. Karşılaştırma yapılırken bazı tip ve motiflerin açıklanması yapılacak çalışmanın son kısmında ise metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı verilecektir. Metinler aktarılırken olabildiği kadar aslına sadık kalmaya çalışılmıştır.

Türk boylarıyla birlikte Kazakların sözlü kültür ürünleriyle ilgili ilk çalışmalar Çarlık Rusya döneminde başlamıştır. Bu dönemde yapılan çalışmaların temel amacı kültür ya da folklor ürünlerinin kayıt altına alınmasından ziyade Çarlık Rusya'nın Orta Asya'daki hâkimiyetini kurmak, korumak ve yönetimi altındaki toplulukları daha kolay idare altında tutma amacına yöneliktir. Yapılan ilk çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların Türk kökenli aydınlar ya da araştırmacılar tarafından değil de genel olarak Ruslar tarafından yapılmış olduğu görülür. Bizim konumuzla ilgili olduğu için Kazak Türklerinin halk edebiyatı unsurları üzerine yapılan ilk çalışmaların amacıyla ilgili olarak B. Kenjebayev'in fikirlerine burada yer vermek istiyoruz:

¹ **Folklor Metintanuvı: Ötkeni Men Bügin**, (Red. B. Äzibayeva). M.O. Ävezov Atındağı Ädebiyet Jäne Öner İnstitutvı Bas., Almatı, 2009, s. 57.

“Çarlık hükümeti kendi idaresi altında yaşayan farklı toplulukları kolay bir şekilde yönetebilmek amacıyla o toplulukların tarihlerini, gelenek ve göreneklerini, yaşam tarzlarını, ekonomik yapılarını iyi bir şekilde öğrenme amacını gütmüştür. Bunun için de yönetimi altındaki toplulukları tanımak için özel geziler düzenlemiştir. Bu gezilere 1845 yılında Petersburg'ta kurulan ve zamanın ilmi merkezi konumunda olan Rusya Coğrafya Cemiyetinin üyeleriyle Rus edebiyatçı ve tarihçiler de iştirak etmişlerdir. Rusya Coğrafya Cemiyetinin bu özel gezileri ve bu gezilere katılan yukarıda zikretmiş olduğumuz topluluklar Kazak köylerinde birtakım bilimsel incelemelerde bulunarak Kazak halkının hayat tarzları, gelenekleri ve tarihlerini öğrenmek amacıyla Kazak halk edebiyatı ürünlerini derleme faaliyetini girişmişlerdir.”²

Kazak Türklerinin büyük bilim adamı Rahmankul Berdibay'a göre Çarlık Rusya döneminde yapılan bu çalışmaların temel amacı halkı İslam dininden uzaklaştırmaktır. Özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda çalışma yapan bilim adamı yazar ve diplomatların temel amaçlarından biri İslam'ı halk nezdinde korkunç bir şey gibi göstermek olmuştur.³

Saim Sakaoglu tarafından, “Kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesinde gerçekleşen, hayal ürünü olduğu halde dinleyenleri inandırabilen sözlü anlatı türü.”⁴ şeklinde tanımlanan masal kavramı karşılığında Türk boyları arasında farklı sözcükler kullanılmaktadır. Masal kelimesine karşılık olarak; Altaylar “çörçök”⁵, Başkurtlar “akiyat”⁶, Çuvaşlar “yumahsem, hallap”⁷, Hakaslar “nimah”⁸, Karaçay-Malkarlar “comokla”⁹, Kırgızlar “comok, cöo comok”¹⁰, Kumuklar “yomak”¹¹, Tatarlar “ekiyat”¹², Özbekler “ertek, matal, şuk, çöpçek, otırık, tüte vb.”¹³, Şorlar “şörçek, nartpak, nıbak, narpak”¹⁴, Tıvalar “tool”¹⁵,

² Mâlik Ğabdullin, *Kazak Halkının Ävız Ädebiyeti*, Sanat Baspası, Almatı, 1996, s. 13-14.

³ Rahmankul Berdibay, *Epos-El Kazınası*, Bes Tomdıĸ Şıĝarmalar Jıynaĝı, I. Tom, Kazıĝurt Bas., Almatı 2005. 332-333.

⁴ Masal tanımları için bk. Saim Sakaoglu, *Masal Araştırmaları*, Akçaĝ Yay., Ankara, 1999, s. 1-4.

⁵ İbrahim Dilek, *Altay Masalları*, Alp Yay., Ank. 2007, s. 25.

⁶ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Başkurt Edebiyatı I*, c. 29, KB Yay., Ank., 2004, s.186.

⁷ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ank.2000, s. 368; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Çuvaş Edebiyatı*, c.26, KB Yay., Ank., 2003, s.87.

⁸ Metin Ergun, “Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı”, *Milli Folklor*, S. 19, Ank. 1993, s. 23.

⁹ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Karaçay-Malkar Edebiyatı* c.22, KB Yay., Ank., 2002, s.138.

¹⁰ Zekeriya Karadavut, *Kırgız Masalları*, Kömen Yay., Konya, 2006, s. 3-5.

¹¹ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kumuk Edebiyatı*, c.20, KB Yay., Ank., 2002, s.156.

¹² *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Tatar Edebiyatı I*, c.17, KB Yay., Ank., 2001, s.105.

¹³ Selami Fedakar, *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*, Egetan Yay., İzmir, 2011, s. 64-65.

¹⁴ Metin Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçaĝ Yay., Ank. 2006, s. 23.

¹⁵ Metin Ergun- Mehmet Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları - I*, Ank. 2004, s. 25.

Türkmenler “*erteki*”¹⁶, Uygurlar “*çöçek*”¹⁷, Sahalar “*kepseen, ostuoruya ve storya*”¹⁸ terimini kullanmaktadırlar. Kazak *Türkleri* arasında da masala karşılık olarak “*er-tegi*” ve bazen de “*ertek*” terimi kullanılmakta masal anlatan kişiye de “*ertekşi*” ve “*ertegişi*” adı verilmektedir.¹⁹

İnsanoğlu eski zamanlarda, içinde yaşadığı dünyada sırrını bilmediği ve anlam veremediği sıra dışı unsurların tamamına kutsiyet atfederek onlara bir takım tazimlerde bulunmuştur. Kutsal olarak kabul ettiği bu unsurların sayıları çok fazla olduğu için zaman geçtikçe bunlarla ilgili olarak hususi anlatılar oluşturmuştur. Zaman ilerleyip akıl ve bilim geliştikten sonra bu tabiat unsurlarının kutsallığının olmadığı anlaşılmıştır. Türü tabiat unsurlarıyla ilgili oluşturulmuş olan anlatılar eski anlam ve özelliklerini kaybederek anlatıcıların dilinde **masala dönüşmüşler** ve gerçek hayatta olmayan şeyleri hayal gücüyle tasvir eden anlatmalar diye tanınmaya başlamışlardır.²⁰

Kazak Türklerinin masallarıyla ilgili yapılan ilk çalışmalar Çarlık Rusya döneminde başlamış olduğuna değinilmişti. Muhtar Ävezov bu dönemde yapılan çalışmaları, Radlov, Potanin vb Rus araştırmacılarla Orta Asya Türk topluluklarından olmalarına rağmen Rus okullarında okuyup eserlerini de genel olarak Rusça veren Şokan *Välihanov* ve Abubakir Divayev gibi kişiler ve Kazak asıllı olup kendi dillerinde derleme ve yayın yapan akınlı olmak üzere iki gruba ayırır.²¹ Kazak akınlılarının yapmış olduğu çalışmaların temel özelliklerinden biri bazı masalların olduğu gibi değil de akınlı tarafından kendilerine göre jir (destan-şiiir) şekline dönüştürülerek yazıya geçirilmiş olmasıdır. Halkın beğendiği masalları jir şekline dönüştürerek icra etmek özellikle XIX. Yüzyıl Kazak edebiyatında yaygın bir gelenektir. Buradan anlaşılacağı üzere Kazak halkının hikâye ve masal geleneğinin hafızalarda jir şeklinde saklandığı görülmektedir. Nesir olarak yani halk arasında anlatıldığı şekliyle derlenip yayımlanan masallar daha azdır.²²

Kazak *Türklerine ait masalların halk arasından derlenerek yayımlanmasıyla* ilgili ilk çalışmalar, Grigoriy Potanin, V. Radlov, A. Divayev, A. E. Alektorov, A. Vasilyev, N. Pantusov, Biybit *Davılbayev*, Taşmuhambet Seyfullin, O. Aljanov, Jağpar Aymanov, B. Dosımbekov, M. İbragimov gibi isimler tarafından yapılmıştır. Bu

¹⁶ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Türkmenistan Edebiyatı, c.10, KB Yay., Ank., 2004, s.97.

¹⁷ İsa Özkan, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki Nımah/Comok/Cumbak/Yomak Anlatım türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi”, *Türk Dili*, S. 556, Ankara, 1998, s. 374.

¹⁸ Muvaffak Duranlı, *Saha (Yakut) Büyü Masalları*, Kömen Yay., Konya, 2010, s. 16. V. L. Seroşevskiy, *kepseen*’i gerçek Saha masalı, *ostuoruya ve storya*’yı ise Sahalaşmış Rus masalı olarak kabul etmiştir. *A.g.e.* s. 16.

¹⁹ Muhtar Ävezov- Edige İsmaylov, “Ertegiiler”, *Kazak Ertegiileri*, T. I., Almatı 1957, s. VII.

²⁰ Muhtar Ävezov, *Ädebiyet Tariyhı*, Ana Tili Baspası, Almatı 1991, s. 168

²¹ Muhtar Ävezov, “Ertegiiler”, *Kazak Halkı Ädebiyeti-Ertegiiler*, 1.Tom, Almatı 1988, s. 7. Kazak masallarının derlenmesi ve yayımlanması ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Kazak masallarının derlenmesi ve yayımlanmasıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Seyfullah Yıldırım, “Kazak Türk Folklorunda Epik Anlatmalar”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 7-21.

²² Ävezov, *a.g.e.*, s. 7.

kişiler Orenburg, Omsk, Kazan, Astrahan ve Taşkent gibi şehirlerde çıkan gazete ve dergilerde Kazak masallarını yayımlamışlardır. Bu araştırmacılar derlemiş oldukları masalları bazen hem Rusça hem de Kazak Türkçesi'nde bazen de sadece tek bir dilde yayımlamışlardır. Masalları Kazak Türkçesi'nde yayımladıklarında Kiril harflerini kullanmışlar ve masalın Rusça kısa bir özetini vermişlerdir. Genelde Kazak Türklerinin folklorları özelde ise masallar için XIX. yüzyılın son yirmi yılı Kazakistan'ın büyük şehirlerinde ve kendisine komşu olan diğer şehirlerde gazeteler ve dergiler çıkmaya başlaması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu **dönemde yayımlanan** gazete ve dergilerden bazıları şunlardır: "Astrahanskiy Vestnik" "*Dala Valayati Gazeti* (Kirgizkaya Stepnaya Gazeta)", "Torğay Oblıstık Vedomos", "Akmola Oblıstık Vedomos", "Orenburg Gazeti", "Orenburg Guberniyalık Vedomos", "Turkestantskiye Vedemosti", "Turgayskaya Gazeta", "Uralskiye Voyskovıye Vedemosti" ve "Astrahan Gazeti".²³

XIX. yüzyılda yapılan çalışmalar genel anlamda Kazak hayatının ekonomiden sosyal hayata kadar yaşamlarının her alanıyla ilgili bilgiler veren genel bir araştırma biçiminde olmakla beraber bu eserlerden bazıları sadece folklor türünde bilgiler içermekteydi. Bunlar arasında Ya. Lyutş tarafından 1883 yılında Taşkent'te yayımlanmış olan "Kirgizskaya Hrestomatiya"²⁴ adlı eseri ayrı bir öneme sahiptir. Bu eserde Kazak **sözlü edebiyatının tüm türlerine ait örneklerle beraber masal metinlerine de yer verilmiştir. Seçkide yer alan masalların tamamı Kiril harfiyle ve Kazak Türkçesi'nde yayımlanmakla beraber masalların isimleri verilmemiştir. Bu eserin en önemli tarafı Ya. Lyutş'un metinler üzerinde herhangi bir düzeltme ve müdahale de bulunmadan metinleri nasıl derlediyse o şekilde yayımlamış olmasıdır.**²⁵ Kazak masallarının hacimli bir şekilde derlenerek yayımlanması ilk olarak Radlov²⁶ tarafından yapılmıştır. Radlov Kazak masallarını derlerken onların dil ve üslup özelliklerini mümkün olduğu kadar koruyarak kayda geçirmeye çalışmıştır. Radlov'dan önce de Kazak masallarıyla ilgili derlemeler yapılmakla beraber yapılan bu çalışmalar Radlov gibi ilmi bir sistemle yapılmamış ve Kazak Türkçesinde yayımlanmamışlardır.²⁷ Kazak masallarını derleme çalışmalarında bulunanlardan birisi de A. E. Alektorov'dur.²⁸ Alektorov, 1882 yılında gelmiş olduğu Kazak bozkırında yüzyılın sonuna kadar kalarak Kazakçayı, Kazak Türklerinin gelenek, görenek, inanç ve yaşam tarzlarını iyi bir şekilde öğrenmiş ve Kazak Türklerinin halk edebiyatı örneklerini derleyerek gazete ve dergilerde yayımlamıştır.²⁹ Alektorov yayımlamış olduğu makaleleri daha sonra 1898 yılında "Kirgizkaya Hrestoma-

²³ Seyit Kaskabasov, "XIX. Ğasırdın Ekinşi Jartısındağı Kazak Folkloristikası", **Kazak Folkloristikasının Tarihi (Revolıutsiyağa Deyingi Kezen)**, Ğılım Baspası, Almatı, 1988, s. 116-117.

²⁴ **Kirgizskaya Hrestomatiya: Sbornik Obrastsov Narodnoy Literaturı Turkestantskogo Kraya**, Sostavil Prepodavatel Turkestantskoy Uçitelskoy Seminarıi Ya. Lyutş. Radlov Taşkent, 1883.

²⁵ Kaskabasov, **a.g.m.**, s. 123-124.

²⁶ V. V. Radlov, **Obrastısı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen**, Çast. III, Sanpetersburg, 1870, 253-335.

²⁷ Ävezov-Ismaylov, **a.g.m.**, s. VIII-IX.

²⁸ Rahmankul Berdibay' göre A. Alektorov'un tüm eserlerinin temel konusu Kazakları İslam dünyasından bölmek amacını taşımaktadır. Berdibay, **Epos-El Kazınası**, s. 332-333.

²⁹ Kaskabasov, "XIX. Ğasırdın Ekinşi Jartısındağı Kazak Folkloristikası", s. 126-127.

tiya”³⁰ adıyla ve 1900 yılında “Ukazatel Knig, Jurnalnih i Gazetnih Statey i Zametok o Kirgizah”³¹ adıyla kitap haline getirmiştir. Yine Kazak *Türklerine ait folklor ürünleriyle ilgili çalışma yapanlardan birisi de A. Vasilyev*’dir. Vasilyev, toplamış olduğu gazete ve dergilerde iki dilde seri halinde yayımlanmıştır. Makaleleri daha sonra Orenburg’da 1898 yılında kitapçık olarak da basılmıştır.³²

Çarlık Rusya döneminde Rus araştırmacı ve misyonerler tarafından yapılan çalışmaların yanında Kazakların kendi içerisinde çıkan akın yazar ve bilim adamlarının da masalların derlenmesi ve yayımlanmasıyla ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu çalışmaların ilk örneğini verenlerden birisi İbray Altınсарın’dır. Altınсарın’ın 1879 ve 1889 yıllarında “Kirgizkaya Hrestomatiya” adıyla yayımlanmış olan eserinde masallara da yer verilmiştir.³³ Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarına doğru, O. Aljanov, R. Düysenbayev, Mâşhur Jüsip Köpeyev gibi kişilerin de Kazak masallarının derlenmesi ve yayımlanmasına yönelik çalışmaları bulunmaktadır. Bunların içinde en önemlisi Mâşhur Jüsip Köpeyev’dir. O Kazak masallarını dinlediği şekilde kayda geçirmiştir. Mâşhur Jüsip, 1880’li yıllardan ömrünün sonuna kadar titizlikle derleme faaliyetlerine devam etmiş, derlediği masallarda bulunan yer-su adlarına ve tarihi kişiliklere açıklama, çözümleme ve yorumlar yazmıştır. Bu dönemde “Mävlikey, Şâdi, Akılbek, Nurımulı Jüsipbek, G. Ğabdıvşev gibi kişilerinde masalların derlenmesi ve yayımlanmasıyla ilgili çalışmaları vardır. Ävezov’a göre;

*“Çoğunlukla din konulu şiir söyleyen akınlar olan bu kişiler doğu toplumlarında ortak olan masalların ana olay örgüsünü almış ve dinle ilgili destanlara dönüştürerek yayımlamışlardır. Bunların Doğu toplumlarına ve Kazak kültürüne ait konuları yazıya geçirmeleri büyük bir hizmet olmakla beraber bu kişiler metinleri dönüştürürken Kazak folklorundaki konargöçer tayfaların eski geleneklerini çıkarmışlar ve bu anlatılardaki inanmaların tümünü İslami formata yani kendi düşüncelerine uygun bir hale getirmişlerdir.”*³⁴

Kazak masallarıyla ilgili derleme ve yayınlama faaliyetlerinde bulunan en önemli kişilerden birisi hiç şüphesiz Başkurt asıllı Profesör Abubakir Divayev’dir (1856-1931). 1890’lı yıllardan itibaren Kazak halk edebiyatı ürünlerini delemeye başlayan Divayev’in toplamış olduğu ürünler içerisinde elbette masallar da bulunmaktadır. Divayev’in toplamış olduğu masallar genellikle özet olarak gazete, dergi ya da kendisinin yazmış olduğu eserlerde yayımlanmıştır. Divayev’in çalışmalarını önemli kılan sebeplerden biri derlediği Masalları arka arkaya hem Kazakça hem de Rusça olarak yayımlaması ve masalı nerede, kimden aldığını belirtmesidir. Divayev’in derlemiş olduğu masallardan bazıları daha sonra E. İsmayılov tarafın-

³⁰ Ğabdullin, a.g.e, s. 99.

³¹ A. E. Alektorov, *Ukazatel Knig, Jurnalnih i Gazetnih Statey i Zametok o Kirgizah*, Tipo-Litografii İmperatorskago Universiteta, Kazan, 1900.

³² Ğabdullin, a.g.e, s. 99.

³³ I. Altınсарın’ın Halk edebiyatı ve etnografya ile ilgili çalışmalarından örnekler ve bunlarda yer alan bazı masallar; İbray Altınсарın, *Kel, Balalar, Okılık*, Atamura Baspası, Almatı 2006, s. 67-135; İbray Altınсарın, *Etnografyalık Oçerakter jäne Avız Ädebiyet Ülgileri*, Altın Kitap, Astana 2007, s. 38-65’de yayımlanmıştır.

³⁴ Ävezov- İsmayılov, a.g.m, s.X-XI; Ävelbek Konıratbayev, *Folklorianuv Mäseleleri*, Köptomdik Şığarmalar Jiyñağı 1, Mersal Baspa Üyi, Almatı, 2004, s. 514.

dan hazırlanan ve girişini E.İsmayılov'la M. Ävezov'un birlikte yazdıkları "Kazak Erteğileri" adlı eserin I. cildinde 1957 yılında yayımlanmıştır.³⁵ Ayrıca Divayev'in Kazak halk edebiyatıyla ilgili yapmış olduğu çalışmalar daha sonra toplanarak kitap halinde yayımlanmıştır.³⁶

Çarlık döneminde Kazak masallarının toplanması ve yayımlanmasıyla ilgili yapılan çalışmalar kişisel bir hüviyete sahip olmasına karşın Sovyetler Birliği döneminde bu faaliyetler ilmi araştırma müesseseleri tarafından yürütülmüş ve araştırma inceleme ve değerlendirme türünde eserler verilmiştir. Bu dönemde özellikle N.N. Pantusov ve A. L. Melkov, L. V. Makayev ve V. M. Sidelnikov'un yapmış olduğu çalışmalar önemlidir. Bunların arasında özellikle Muhtar Ävezov'un yapmış olduğu çalışmalar önemlidir.³⁷ Ävezov, 1920'li yıllardan başlayarak uzun yıllar boyunca Kazak folkloru üzerine çalışmalarda bulunmuştur. O, 1927 yılında yayımlanmış olan "Ädebiyet Tarihi" adlı eserinde masallarla ilgili teorik bilgiler vererek Kazak masallarının konu ve içeriğine değinmiştir.³⁸ Ävezov, 1940 yılında Leonid Sobolev ile birlikte kaleme aldıkları "*Epos i Folklor Kazahskogo Naroda* (Kazak Halkının Destanı ve Folkloru)" adlı makalede Kazak Türklerinin masallarını türsel olarak inceleyip tasnif etmişlerdir.³⁹ Ävezov daha sonra 1959 yılında yayımlanmış olan "*Är Jıldar Oyları*"⁴⁰, yine 1962'de yayımlanmış olan "**Vakit jāne Ädebiyet**" adlı eserlerinde de masallara geniş bir şekilde değerlendirip tasnif etmiştir. Buraya kadar Kazak Türklerinin masallarıyla ilgili yapılan çalışmalara ana hatlarıyla değindikten sonra şimdi asıl konumuza geçmek istiyoruz.

Er Töstik ve Itigil Anlatıları.

Farklı Türk boyları arasında yaşamakta olan Er Töstik (Töştük) anlatısı ilk olarak Radlov tarafından Sibiryä Tümen Türkleri arasında ve Kalmaklar avulunda (köyünde) Yirtöşlük⁴¹ adıyla derlenmiş ve *Obrazstı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen, Jivuščih v Yujnoy Sibiri i Jungarskoy Stepi, Çast IV. Sankpeterburg, 1872, s. 352-375*'te yayımlanmıştır. Radlov Tarafından diğer bir metinde Çarlık Rusya döneminde Kara Kırgızlar olarak bilinen günümüz Kırgızları arasında Er Töştük ismiyle derlenerek *Obrazstı Narodnoy Literaturı Severnih Tyurkskih Ple-*

³⁵ Ävezov- İsmayılov, a.g.m, s.XI-XII.

³⁶ *Kazahskaya Narodnaya Poeziya, İz Obraztsov Sobrannih i Zapisannih A. A. Divayevım*, (Sostaviteli. N.S.Simirnova i drugoyi), Alma-ata 1964; Abubakir Divayev, *Kazahskogo Narodnoe Tvorçestvo*, 2-e izdaniye. Altın Kitap, Astana 2007. Ayrıca Divayev'in yapmış olduğu çalışmalar üzerinde değerlendirmeler ve Kazak folkloruna ait başka örnekler için bk.Flora Orazayeva, Äbuvbakir Divayev-Folklorist, Bilim Bas., Almatı, 2012.

³⁷ Ğabdullin, a.g.e, s. 99-100.

³⁸ Muhtar Ävezov, *Ädebiyet Tarihi*, Ana tili baspası, Almatı, 1991, s. 168-171.

³⁹ Muhtar Ävezov, Leonid Sobolev, "Epos i Folklor Kazahskogo Naroda", *Litaraturnıy Kritik*, S.10-11 (Oktyabr-Noyabr 1939), s. 224-232;

⁴⁰ *Är Jıldar Oyları*, s. 213-271.

⁴¹ Bu metin hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Aça, "Yirtöşlik Destanının Sibiryä (Tümen) Türkleri Eş Metnindeki Olağanüstü Yardımcı Kahramanlar Motifi Üzerine Bir Deneme", *Milli Folklor*, S. 51, s. 65-74.

men, Çast V, Sankpeterburk, 1885, s.522-539' de yayımlanmıştır. **Destan şeklinde yani manzum** olan bu metin 2146 mısradır. Kırgızlar daha sonra 1920'li yıllardan itibaren Er Töştük⁴² metinlerini yazıya aktarmaya başlamışlardır. Genel olarak nesir şeklinde olan bu metinler Kırgızların kuzey bölgelerinden derlenmiştir. Anlatının destan şeklinde olan arkaik kahramanlık varyantı 1937 yılında ulu Manasçı Sayakbay Karala Uulu'ndan Kırgızların büyük folkloristi İbray Abdrahman Uulu derlemiştir. S. Kayıpov'un hesaplamalarına göre destanın uzunluğu tam olarak 16559 mısradan meydana gelmektedir.⁴³ Er Töstik anlatısı Moğolistan'da yaşayan Sengel Tuvaları arasında "Bay Nazar" ismiyle ve masal olarak Erika Taube tarafından D. Oralmaa adlı kişiden 29 Ağustos 1966 tarihinde Sengel'in merkezinde derlenmiştir.⁴⁴ Bu metin daha sonra, Skazaki i Predaniya Altayskih Tuvintsev, Moskva, 1994, s. 139-150' de yayımlanmıştır. Er Töstik anlatısı Kazaklar arasında da bulunmaktadır. Kazaklar arasında Er Töstik ilk olarak Potanin tarafından derlenerek yayımlanmıştır. Kazaklar arasında metnin başka varyantları da bulunmaktadır. Bunlar arasında en eski olanlar İ. Ahmetov ve A. Divayev tarafından derlenmiş olan nüshalardır. İ. Ahmetov'un derlemiş olduğu nüsha Latin harflidir. 1930'lu yıllardan itibaren yayımlanmaya başlayan Kazak Edebiyatıyla ilgili eserlerde Kazakça ve Rusça olarak her iki dilde de Er Töstik yayımlanmaya başlamıştır. Misal olarak 1937'de basılan Kazak Edebiyatı-Hrestomatiya, 1951'de basılan Kazak Masalları'nın, 1. Cildinde yine 1988'de yayımlanmış olan masalların 4. Cildinde Er Töstik yayımlanmıştır. 1988 de yayımlanmış olan metin A. Divayev tarafından derlenmiş olan metindir.

Er Töstik anlatısı Kazak Türkleri arasında türsel bakımdan farklı tasnifler altında değerlendirilmiştir. Älkey Marğulan⁴⁵ Er Töstik'i "eski zamanlarda (atam zamanında/ arhaiçeskiy) ortaya çıkan destanlar" grubunda değerlendirir. Marğulan'a göre Er Töstik en eski devirlerde ortaya çıkmış, tarihi devirlerden kalan kahramanlık destanlarından birisidir. O'na göre halk arasında daha önce destan şeklinde anlatılmakta olan Er Töstik zamanla unutulmuş nesir şeklinde anlatılan bir masala dönüşmüştür. Bu gibi anlatılar Hanlıklar devrinde yeni bir mazmuna kavuşarak eski ilk toplumlar dönemindeki özelliklerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Eski devirlerde anlatılan bu tarz destanların çoğu zamanla "Er Töstik" ve "Han Mergen" etrafından toplanarak anlatılmaya başlanmıştır. Er Töstik önceden uzun bir anlatıydı ve bir gece ve bir gündüz anlatılsa da bitmezdi. Bu şekliyle şimdi o Kırgızlarda Manas destanının bir bölümü olarak anlatılmaktadır. Ayrıca Er Töstik'in Bayanavl ve Ereyemen'de jr şeklinde anlatılan örnekleri de bulunmaktadır. Er Töstik'le beraber anlatılan Tölegen Batır, Sur Mergen, Kara Mergen, Arğı Mergen, Alaman Mergen, Jerden Şıkkan Jelim Batır adlı anlatıların hepsi de

⁴² Geniş bilgi için bk. Süleyman Kayıpov, **Folklor Yazıları**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay., Bişkek, 2009, s. 57-75.

⁴³ **Er Töştük**, El Adebıyatı Serıyası, 2. Tomu, Şam Basması, Bişkek, 1996, s. 5.

⁴⁴ Erika Taube, **Skazaki i Predaniya Altayskih Tuvintsev**, Moskva, 1994, s. 317.

⁴⁵ Älkey Marğulan, "O Haraktere i İstorıçeskoı Obuslovlennosti Kazahskogo Eposa", İzvestiya A N Kaz SSR. Seriya İstorıçeskaya, 1946, No: 2, s. 75-81' den Zufar Seyitjanulu-Pazılbek Bisenbayev, **Kazaktın Köne Eposı**, Aruvna Bas., Almatı 2008, s. 6

Er Töstik'ten alınmıştır.⁴⁶ Ävelbek Konıratbayev ise Er Töstik'i hem *ertegilik epos*⁴⁷ (masallık-masalsı destan) hem de *mifologiyalık (kiyal-ğajayıp) ertegiler*⁴⁸ (mitolojik-olağanüstü/sihir-büyü masalları) grubuna dahil etmiştir. Ona göre Er Töstik'te bulunan manzum kısımlar onun destanla olan ilişkisini gösterir.

Ye. Kostyuhin⁴⁹ Er Töstik'i "*volşçebniye skazki (olağanüstü/ sihir-büyü masalları)*" kavramı altında incelerken Rahmankul Berdibay, Er Töstik'i *köne (eski) destan*⁵⁰ ve *ertegilik epos (masalsı-masallık destan)*⁵¹ olarak değerlendirmiş yine **Şakir İbrayev de bu anlatıyı en eski zamanlarda ortaya çıkan destanlar başlığı altında yer vermiştir.**⁵² Kazak Türklerinin anonim halk edebiyatı nesir türleri üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Kaskabasov ise Er Töstik'i batırlık ertegi yani kahramanlık masalı başlığı altında incelemiştir.⁵³ Bilim âleminde eski/ arkaik/ masalsı destan⁵⁴ ya da kahramanlık masalı kavramıyla ifade edilen anlatılarla ilgili, bilim adamlarınca farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu tarz anlatılar için literatürde ilk defa Jirmuskiy tarafından, "*bogatırskaya skazka (bahadırılık/ kahramanlık masalı)*" kavramı kullanılmıştır.⁵⁵

Jirmunskiy Türk-Moğol halklarının eski dönemlerde ortaya çıkmış olan epik anlatmalarını, özellikle mit ve efsanelerin klâsik destana geçiş yolundaki türüyle kahramanlık destanlarına kaynaklık eden türü, kahramanlık masalı diye adlandırmıştır. Ye. M. Meletinskiy ise Ugor-Samoyed, Mançu-Tunguz ve bazı diğer Sibiryâ halklarında görülen daha erken "epik öncesi" folklor anlatı formlarını ifade etmek için kahramanlık masalı kavramının yanında mitolojik destan ve masalsı destan (skazoçnyı epos-praskazki) kavramlarını da kullanmıştır.⁵⁶ Bunun yanı sıra "kahramanlık masalları" olarak belirli gruptaki kahramanlık tipi, büyü/ peri-olağanüstü masallar da sayılır. Bu masalların bir kısmı Aarne-Thomson kataloğunun 300-301 ve bir kısmı da 550-551 numaraları arasında yer alır. Son olarak da Dünya folklorunda geniş olarak bilinen geç epik konuların geç dönem masalsı anlatıları bu grupta sayılır (özel de A. M. Astahova tarafından detaylı bir biçimde tasvir edilen bilini kahramanları hakkındaki masal tipleri sayılabilir.)⁵⁷

⁴⁶ Älkey Marğulan, **Ejelgi Jır, Aңызdar**, Jazuvşı Baspası, Almatı, 1985, s. 66-71.

⁴⁷ Ävelbek Konıratbayev, **Kazak Eposu Jäne Türkologiya**, Ğılım Bas., Almatı, 1987, s. 123.

⁴⁸ Ävelbek Konıratbayev, **Kazak Folklorının Tarihi**, Ana Tili Baspası, Almatı, 1991, s. 103-113.

⁴⁹ Kostyuhin, **a.g.m.**, s. 216.

⁵⁰ Berdibay, **a.g.e.**, s. 3-103.

⁵¹ Berdibay, **Epos-El Kazınası**, s. 74-92.

⁵² Şakir İbrayev, **Epos Älemi**, Ğılım Baspası, Almatı, 1993, s. 21.

⁵³ Seyit Kaskabasov, **Janazık**, Avdarma Baspası, Astana, 2002, s. 225.

⁵⁴ Bu kavramların Türkiye ve Türk Dünyasındaki adlandırılması ve bu konudaki düşünceler için bkz. Mehmet Aça, "Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerinde Aşıklara Mahsus Evlilik Konunun Kaynaklarından Alplara Mahsus Evlilik", **Milli Folklor**, S. 12(47), s. 11-21; Yıldırım, **a.g.e.**, s. 32-39.

⁵⁵ V. M. Jirmunskiy, **Türk Kahramanlık Destanları (I.-II. Bölüm)**, (Çev: Mehmet İsmail-Hülya Arslan Erol), TDK Yay., Ankara, 2011, s. 119-337.

⁵⁶ Ye. M. Meletinskiy, **Proishojdeniye Geroičeskogo Eposa**, 2-zıdaniye, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2004, s. 72-77.

⁵⁷ S. Yu. Neklyudov, "Bogatırskaya Skazka. Tematiçeskiy Diapazon i Syujetnaya Struktura", **Problemi Folkloru**, Moskva 1975, s. 82.

Kaskabasov'a göre kahramanlık masalının ana konusu kahramanlık göstererek evlenmeyle, nice türlü canavarlar ve insan yiyen Jalmavızlarla *mücadele ederek halkın* ve boyun korunmasıdır. Kahramanlık göstererek evlenme, geleceğin kahramanının kendisine eş aramak için *uzak bir sefere çıkmasıdır*. Bunun temelinde kendi kabilesinden evlenmeye yasak koyan egzogami kuralı yatmaktadır. Kahraman kendisine kız aramak için uzak bir yolculuğa çıkar. Bu sefer sırasında karşılaştığı ve yendiği nice türlü mahlûklar, eski devirlerdeki insanların tabiat güçleriyle ilgili düşünce ve inançlarını göstermektedir. Olağanüstü masallar ile karşılaştığında *kahraman, sadece jalmavızlar ve canavarlarla mücadele etmez o aynı zamanda gerçek, tarihi düşmanlarla da savaşır ve bunların hepsinde de kahraman tek başındır*.⁵⁸

Kahramanlık masalı kavramı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra şimdi asıl konumuz olan Potanın'ın derlemiş olduğu metinler üzerinde durmak istiyoruz. Er Töstik anlatısı Kazak Türkleri arasında ilk defa Potanın tarafından 1896 yılında Kökşetav'da bulunan Şokan Vâlihanov'un babası Şıngıs'ın (Cengiz) köyüne gittiğinde derlenmiştir.⁵⁹ Potanın daha sonra derlemiş olduğu metinlerle birlikte bu metni Jivaya Starina dergisinde "Kazak-Kirgizkiye i Altayskiye Predaniya, Legendı i skazki", adı altında yayımlamıştır. Potanın burada "Er Tyustyuk (Er Töstik)" ismiyle iki ve "İtıgil" adıyla da bir olmak üzere toplamda üç tane Er Töstik metni yayımlamıştır. Bu metinler daha sonra 1972 yayımlanmış olan Kazahskiy Folklor v Sobranii G.N. Potanina, adlı eserin 104 ve 112 sayfaları arasında yayımlanmıştır. Metinlerden Er Töstik'in ikinci varyantı bu kitapta yer almamıştır. Bu kitapta metinler türlerine göre tasnif edilmiş, Er Töstik ve İtıgil adlı metinler "kahramanlık masalı" adlı bölümde verilmiştir. Bu metinlerden Er Töstik adlı metinlerin özetleri Fikret Türkmen tarafından hazırlanmış olan "Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler),I"⁶⁰ adlı eserde yayımlanmıştır. Potanın'ın Kazak Türkleriyle ilgili yapmış olduğu çalışmalar 2007 yılında "Trudı po Etnografii i Folkloru", adıyla tekrar yayımlanmış fakat burada sadece Er Töstik'in ilk varyantına yer varılmış ve **İtıgil adlı anlatıya** ise yer verilmemiştir.⁶¹ İtıgil anlatısı isminin farklı ve çok kısa olmasından olsa gerek araştırmacılar tarafından pek fazla değinilmemiştir. Biz burada metinlerin derleyici olan G. N. Potanın hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz.

Grigoriy Nikolayeviç Potanın: 1835 yılında Batı Sibiryâ bölgesinde doğan Potanın'ın çocuklu yılları Kazak yerinde ve Kazaklar arasında geçmiş bundan dolayı çocukluk çağından itibaren Kazak halkının gelenek görenek ve hayat tarzını tanıma fırsatı bulur. On yaşındayken babasının görevi neticesinde gitmiş olduğu Ombı'daki askeri okulda Şokan (Çokan) Vâlihanov ile tanışır ve burada okuduğu yıllarda folklorla ilgisi başlar ve Şokan'dan Kazaklarla ilgili ilk anlatıları dinleyerek

⁵⁸ Kaskabasov, **Janazık**, s. 220.

⁵⁹ Konıratbayev, **Kazak Folklorının Tarihi**, s. 103.

⁶⁰ **Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler) I**, (Haz. Fikret Türkmen), TDK Yay., Ankara, 1995. s. 236-239.

⁶¹ **Kazahskiy Folklor v Sobranii G.N. Potanina**, İzdatelstvo "Nauka", Alma-Ata 1972, s. 104-112; Grigoriy Potanın, **Trudı po Etnografii i Folkloru**, 2-e izdaniye, Altın Kitap, Astana 2007.s.172-188.

yazıya geçirir. Okuldan sonra Kazak ordusunda görev alır. 1859 yılında Petersburg Üniversitesinin Fizik-Matematik Fakültesinin Tabiat Bilimleri Bölümüne kayıt olsa da 1962 yılında siyasi sebeplerden dolayı okuldan ayrılmak zorunda kalır ve 1865 yılında bir grup arkadaşıyla tutuklanır ve bir müddet sürgün hayatı yaşar. Potanin Rusya Coğrafya Cemiyetinin 1863-64 yıllarında Zaysan ve Tarbağatay civarına yapmış olduğu seyahate katılır. Yine 1876-77 ve 1878-79 yılları arasında Kuzeybatı Moğolistan, 1884-1886 ve 1892-93 yılları arasında Kuzey Çin, Doğu Tibet ve Moğolistan'ı gezer. 1920 yılında 85 yaşında iken Tomsk şehrinde ölmüştür. Potanin, Semey, Markaköl, Zaysan, Akmola, Kökşetav gibi Kazak yurtlarını gezmiş, buralarda Kazak halk edebiyatı örneklerini toplamıştır. Potanin, halkın tarihini, geleneğini ve göreneğini anlayabilmek için halk edebiyatının zengin materyaller ihtiva ettiğini düşündüğü için derleme faaliyetlerine bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Potanin, topladığı materyalleri kimden aldığı, anlatıcının başka hangi anlatmaları bildiği ve bu anlatmaları kimden öğrendiği gibi bilgilerle beraber anlatıcının biyografisine de yer vermiştir. Fakat Potanin toplamış olduğu malzemeleri anlatıldığı gibi tam olarak ve Kazakça değil de sadece olay örgüsü şeklinde ve Rusça olarak yazıya geçirmiş ve bu örnekleri tasnif etmeden hepsini birden kayıt altına almıştır.⁶²

Yukarıda da ifade edildiği gibi Potanin metinleri özet olarak ve Rusça yayımlanmıştır. Bundan dolayı yayımlanmış olan bu üç Er Töstik metni Kazak Türkleri arasındaki diğer varyantlara göre oldukça kısa ve özet şeklindedir. Burada metinler arasındaki ilişkinin görülmesi açısından Divayev tarafından derlenen ve daha sonra Kazak Halk Âdebiyeti-Erteğiler, 4. Cilt, adlı eserin 5-30. sayfaları arasında yayımlanmış olan Er Töstik⁶³ adlı metin ile Potanin'in derlemiş olduğu Er Tyust-yuk (Er Töstik) ve İtğil adlı metinleri karşılaştırmak istiyoruz. Metinler karşılaştırırken karışıklık olmaması için nüshalar Divayev, Potanin ve isminin farklı olmasından dolayı Potanin'in derlemiş olduğu ikinci metin ise İtğil şeklinde verilecektir. Burada metinler arasındaki karşılaştırmayı vermeden önce Potanin tarafından derlenmiş olan Er Töstik adlı ikinci metnin özetini vermek istiyoruz.

Er Töstik'in ikinci Varyantının özeti: *Tokpay-Bay'ın dokuz oğlu vardır. Tokpay-Bay ve oğulları doksan bin atla birlikte yola çıkarlar. Karısı hamiledir ve göğüs (tös) yemek ister ve bunu yer, bir oğlan doğurur ve adını Er (Tyustyyuk) Töstik koyar. Çocuk bir günde bir yıl kadar büyür. Bir taşçabala (Tazşabala-Keloğlan) aşık kemiği oynar ve oyunu kazanır. Keloğlan ona kayıp kardeşlerine karşı ilgisizliğinden dolayı sitem eder. O zaman annesi ona gerçeği söyler ve o da kardeşlerini aramaya çıkar. Onları bir eğlencede bulur, fakat onu tanımazlar. Töstik sıra ile her birinin evinde kalır, onu en küçüğü tanır. Töstik onları babasına götürür. Babası ağabeylerinin isteği üzerine on oğluna on kız aramak için yol açar. Tokpay-Bay bir balıkçının çadırında*

⁶² Seyit Kaskabasov, **Elzerde**, Jibek Joli Baspası, Almatı, 2008. s. 173-223; Ävezov-İsmayılov, **a.g.m.**, s. X.; Aleksandr Kolesnikov-İlyas Kamalov, **Avrasya Türkologları Sözlüğü**, 1. Cilt, 1. Kitap, TTK Basımevi, Ankara, 2011. s.143-144.

⁶³ Metnin Türkiye Türkçesi için bk. Mehmet Aça, **Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği**, Kömen Yay., Konya, 2002, s. 129-150.

asılı beş kürk başlık görür ve üzülür. Fakat beş tane daha görünce sevinir. Balıkçının on kızını oğullarına getirir. Yola en küçük kız olan Kencekey'nin uyarılarına rağmen bir başında konaklar. Orada yüzen bir ciğer görür, onu kıyıya çeker ve alır. Ciğer, yedi başı bir kempir (kocakarıya) dönüşür ve onu yere serer. Ona Töstik'in altın aşık kemiğini (saka) yerine koydurur. Kenyeye'yle düğünden sonra Töstik babasından onu ister, babası onu söz konusu konak yerinde kaybettiğini söyler. Töstik aramaya çıkar. Kenyeye ona beyaz at Şal-kuyruğu, beyaz çelik kılıcı ve beyaz ak sırmalı verir. Şal-kuyruk, Töstik'i uyarır. Töstik kocakarıdan kemiği alır fakat kocakarı da daha sonra onu takip eder ve her ikisi de bir delikten yer altına düşer. Orada Şal-kuyruk, Töstik'e bir kılıcı verir ve onu bırakır. Töstik, kayaları birbirine çarpan bir kişi, bir gölün suyunu içen bir kişi, çok hızlı koşan bir kişi ve her şeyi işiten bir kişi olmak üzere dört arkadaş edinir. Bunlar Ulmis-Han'ın kızı tarafından gönderilmişlerdir. Kız, Töstik'e âşiktir. Beşi de bu Han'a gelirler ve ondan Töstik için kızını isterler. Han onların üç deneyden geçmesini ister: Pehlivanlarından birisiyle güreşen, kayaları yerinden söken arkadaşı, pehlivanı yener; Han'ın hızlı habercisi ile yarışan Töstik'in koşucu arkadaşı yarışı kazanır. Üçüncü deney, altında ateş yanan demir bir evde kalmaktır. Töstik'in gölü içen arkadaşı içtiği suları püskürterek demiri soğutur. Han kızını vermeye razı olur, fakat yer altında kızın nerede olduğunu bulmak gerekmektedir. Bu da her şeyi işiten arkadaşının yardımıyla başılır. Dönüş yolunda kendisini bekleyen Şoyun-gulak'a (Çoyun-gulak) rastlar. Şoyun-gulak, Töstik'i kendisine misafir etmek isteyen bir fakir olarak tanıtır ve onu evine götürür. Şoyun-gulak'ın karısı, kocasının hain niyetini Töstik'e anlatır. İki gün sonra dövüşürler. Töstik daha kuvvetli olmasına rağmen bitkin düşer ve Şoyun-gulak onu yere serer ve öldüğün sanarak bırakır. Sonra da Ulmis-Han'ın kızına götürür. Şal-kuyruk, Töstik'in dört arkadaşına haber verir ve onu kurtarır. Töstik, Şoyun-gulak'ın karısını bulur ve ona bir tuzak hazırlar. Kadın, Şoyun-gulak'ın çocuğunu ağlatır ve çocuğun ağlamasını ruhunu babasının ruhuyla birleştirme arzusu olarak yorumlar. Şoyun-gulak oğlunu susturmak için sonunda sırrını söyler. Canı yüksek bir dağda bulunan bir kuyunun dibinde demir bir kutu içindeki dört kuşta (Turaç) saklıdır. Töstik, kutuyu ele geçirir, kuşlardan üçünü öldürür ve Şoyun-gulak'ın yanına gelir, orada dördüncüsünü de öldürür. Şoyun-gulak'la dövüşürler ve o Şoyun-gulak ölür. Töstik, Şoyun-gulak'ın karısını pehlivan arkadaşına verir.⁶⁴

İkinci varyantın özeti verildikten sonra şimdi çalışmamızın asıl kısmını oluşturan metinlerin karşılaştırılmasına geçmek istiyoruz.

Divayev'de babasının adı Ernazar, Er Tyustyuk'ta Bulatpay, İtgil de ise babasının ismi verilmeden ondan bir zengin olarak bahsedilir.

Divayev'de Ernazar'ın sekiz oğlu vardır ve onlar büyük bir kıtlığın ortaya çıkmasından dolayı yurtla beraber hayvanlarını otlatmak için uzaklara giderler. Potanin'de Bulatpay'ın dokuz oğlu ve insan yiyen dokuz bin atı vardır. Bulatpay o atlar-

⁶⁴ Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler) I, s. 237-239. Metnin orijinali için bk. G. N. Potanin, "Kazak-Kirgizskiye i Altayskiye Predaniya, Legendı i skazki", Jivaya Starina, God XXV, Vıpusk,2-3, 1916, Tipografiya V. D. Simirnova, Petrograd, 1917, s. 89-93; Potanin, Trudi po Etnografii i Folkloru, s. 179-185.

dan sadece yüz tanesini yanına alarak çocuklarını orada bırakarak göçer. İtigel'de Er Töstik'in babasının dokuz oğlu vardır ve onlar hayvanlarını yaylaya götürmek için babalarından izin alarak giderler.

Er Töstik'te Ernazar fakir düşüp her şeyini kaybeder, annesi bir gün çadırın tepe yuvarlağındaki ağaçların arasında bulunan töstik (döşlük)⁶⁵ pişirir ve onlar yerler. Bu eti yedikten sonra yaşlı kadın hamile kalır ve bir oğlu olur, çoğuğun ismini Töstik koyarlar. Potanin'de Bulatpay'ın elinde kalmış olan tek çizgili kısrakının döş etine etine hamile olan eşi aş erir ve bundan dolayı doğan çocuklarının adını Töstik koyarlar. İtigel'de ise üzeri kırağıyla örtülmüş bir parça eti bulan fakir düşmüş zengin'in karısı bu eti yedikten sonra hamile kalır ve doğan çocuğa İtigel ismini koyarlar. Bu metinde ismin manasıyla ilgili bir açıklama verilmemektedir.

Divayev'de Er Töstik, bir ayda bir, iki ayda iki, üç ayda üç yaşındaki ve bir yılda on beş yaşındaki delikanlı gibi olur. Potanin de bir gün de bir yaşındaki kadar büyür.

Divayev'de Er Töstik oyun oynarken yaşlı bir kadının örmesinin iplerini koparır ve bunun üzerine kadın ona oyun ve av peşinde koşacağına giden sekiz ağabeyini aramasını söyler. Yine başka bir gün Er Töstik aynı kadının oğluyla aşık oynarken onu yumruğuyla öldürür ve kadın yine ona çıkışarak ağabeylerini aramasını söyler. Potanin'de ise bir toyda o dokuz ağabeyi ve dokuz bin atlarının olduğunu öğrenir. İtigel'de bu kısımlar eksiktir.

Divayev'de Er Töstik ağabeylerini aramak için yola çıkar ve bir toya denk gelir, orada sekiz ağabeyiyle karşılaşır. Ailesinin durumunu söyledikten sonra kardeşleriyle birlikte yurtlarına dönerler. Potanin'de de aynı şekilde yola çıkar ve rastladığı çobanlardan kardeşlerinin yol üzerinde hazırlanmakta olan bir toyda olduğu haberini alarak onları bulur ve onlarla birlikte ailesinin yanına dönerler. İtigel'de ise o kendisi yola çıkarak ağabeylerinin çadırlarını bulur, ailesiyle ilgili durumu onlara bildirir ve onlar hep birlikte evlerine dönerler.

Divayev'de eve dönen dokuz oğlu için toy yapan Ernazar dokuz oğluna dokuz gelin aramak için yola çıkar ve nihayet böyle bir aile bulur. Bu ailenin en küçük kızının adı Kenjekey'dir. Onu Er Töstik'e alır. Potanin'de artık on oğlu olan Bulatpay çocukları için aynı aileden on kız aramaya çıkar ve bir yaşlı kadın ile karşılaşır. Kadın ona içecek verir ve Bulatpay düşüp ölür sonra tekrar dirilir ve o kadın Bulatpay'a kızları nerede bulabileceğini söyler. Bulduğu kızlardan en küçüğünün adı Kencekey'dir. İtigel'de de aynı şekilde dokuz kardeş evlenmek isterler ve babaları kız aramak için yola çıkar ve aynı aileden dokuz kız bulur. Bunlardan en küçüğünün adı Kancikey'dir. Ayrıca diğer anlatılarda geçmezken İtigel'de babası diğer kızları için değil ama küçük kızı Kancikey için her biri ayrı cinsten olmak şartıyla dört vadiyi doldurabilecek kadar at ister. İtigel göl kıyısına gider ve onun seslenmesiyle gölde birbirlerini ezerek at sürüleri çıkmaya başlar. Bu şekilde başlık için istenilen atları tedarik ederler.

⁶⁵ Töstik: Hayvanın yağı ve derisiyle birlikte sıyrılıp alınan göğüs kemiği.

Evlilik sürecinde Divayev'de oğullarıyla yola çıkan Ernazar'a peri kızı Bektorı rastlar ve Bektorı orada Er Töstik'e âşık olur. Düğün olduktan sonra Kenjekey babasından çeyiz olarak Şalkuyruk atı, Aksırmalı zırhı ve boz dişi deveyi ister. Potanın'de ise Şalkuyruk atı, beyaz dişi deveyi ve beyaz zırhı babalarından kızlarının hepsi birlikte ister yani sadece Kencekey istedi şeklinde bir ifade geçmez. İtigel'de ise Kancıkey kendisine çeyiz olarak Çalkuyruk adlı atla kırk devenin yükünü taşıyabilecek bir deve ister.

Divayev'de onlar kızları alıp dönerken Sorkudık adlı bir yere gelirler. Kenjekey kayın babasına bu kuyu başında durmamaları gerektiğini söyler fakat kayın babası gelininin kendisini yönetmek istediğini düşünerek bu teklifi kabul etmez. Potanın'de daha önce Bulatpay'a rastlayan ve ona kızları nerede bulabileceğini söyleyen yaşlı kadına kızları alıp evlerine dönerken yine rastlarlar. Yaşlı kadın onlara önlerinde bayterek ağacı olduğunu ve o ağacın yanında durmamaları gerektiğini söyler fakat Bulatpay onu dinlemeyerek orada konaklar. İtigel'de aynı şekilde Kancıkey'in annesi önlerinde bir göl olduğunu ve onun yanında durmamalarını söyler. Kancıkey bunu ihtiyar adama yani kayın babasını söyler fakat o bunu dinlemez.

Divayev'de Sorkudık'ın başında konakladıklarında boz dişi deve kaybolur. Ernazar dişi deveyi bir kocakarının (jalmavız) yanında bulur ve deveyi almak isterken kocakarı, Ernazar'ı yakalar ve boğazını sıkmaya başlar. Ölme üzere olan Ernazar kocakarıyla pazarlığa girer ve dokuz gelinin çeyizinden istediğini, otlak dolusu koyunlarını, en akıllı gelini Kenjekey'i, ve sekiz oğlunu vermek ister fakat kocakarı kabul etmez. En son Er Töstik'i vereyim deyince Ernazar'ı bırakır. Ernazar, Er Töstik'in okunun ucunu sivrilttiği egesini oraya bırakır. Töstik eğeyi almaya gelince kocakarı onu yakalayacaktır. Potanın'de ise söz dinlemeyerek bayterek ağacının yanında konaklayan Bulatpay atları sağarken su üzerine bir ciğer görür. Ciğeri almak isterken ciğer onu sakallarından yakalar ve o anda ciğer bir kempire dönüşür. Bulatpay'ı Er Töstik'i kendisine vermesi karşılığında serbest bırakır. Bulatpay Er Töstik'in altın âşık kemiğini orada bırakır. İtigel'de ise Kancıkey'i dinlemeyerek göl kenarına konaklayan yaşlı adam sabah uyandığında gölün ortasına kadar götürülmüş deveyi görür ve onu yakalamak istediğinde Şaytan (Şeytan) onu yakalar ve ihtiyardan kendi özgürlüğüne karşılık oğlu İtigel'in üç yıllık özgürlüğünü ister. Burada yukarıda iki metinde geçen jalmavız tipi üzerinde biraz durmak istiyoruz. Kazak Türklerinin halk edebiyatında genel anlamda kötülük, hıyanet ve düşmanlığı temsil eden jalmavız, halkın çoğunluğuna veya halk için mücadele eden kişilere düşmanlık ederek hanlar, vezirler ve halkı ezmekte olan kişilerin hizmetinde bulunur.⁶⁶ Genellikle yaşlı kadın şeklinde tasvir edilen Jalmavız, çocukları çalarak yer. Bazen de yukarıda verilen Er Töstik örneğinde olduğu gibi şekil değiştirip ciğer şekline girerek su üzerinde yüzmeye başlar ve rastladığı insanı çaresizlik içinde bırakarak çocuğunu kendisine vermeye mecbur bırakır. Bazı masallarda kızları kandırarak ya da korkutarak onların parmaklarından kanlarını emer. Aslında iki

⁶⁶ Ğabdullin, a.g.e, s. 195; Jalmavız tipinin Türk dünyasındaki karşılığı ve örnekleri için bk. Alimcan İnalet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi, Yalmavuz-Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010.

farklı mitolojik tip olan Mıstan Kempir ile zalim canavar Jalmavız tipleri jalmavız tipinde birleşmiştir. Yedi başlı jalmavız sadece Mıstan, jalmavız kempir türünde değil jezırnak, dev, peri gibi mitolojik ve masalsi tiplere görünüş olarak da rol olarak da benzetilmektedir. Bundan dolayı “Jalmavız” ismi sadece mitolojik bir tip değil, aynı zamanda korkunç ve zalim tiplerin genel adıdır denilebilir.⁶⁷ Jalmavız mitik düşünceden doğup sonraları fonksiyon değiştirerek masalsi bir tipe dönüşmüştür.⁶⁸ Jalmavız, Kırgızlarda calmooz ve celmaguz⁶⁹, Altaylarda celbegen,⁷⁰ celven, elbegen; Tivalarda celbege, Hakaslarda çilbegen adıyla anılmaktadır.⁷¹ Genel olarak jalmavız, kempir, mıstan ya da mıstan kempir adlarıyla anlatılarda yer alan jalmavız tipi Kazak Türklerinin masallarıyla beraber Alpamıs ve Köroğlu gibi bazı destanlarda da görülür. Yukarıdaki örneklerde görülen “oğlunu jalmavıza verme” ve “jalmavızdan kaçma” motifinin temelinde ilk topluluklarda görülen erginlenme (inisiyasyon) törenleri bulunur. Eski anaerikil aile zamanında tayfa (klan) başı şaman kadınların erişkinliğe ulaşan kızları sınavdan geçirme şekilleri jalmavız tipinde saklanmıştır. Burada kahramandan oğlunu istemesinin sebebi çocuktan yetişkin olmasını talep ederek artık olgunlaşmanın gereği olan ritüelleri yerine getirmesini istemektir. Yine yukarıdaki verilmiş olan örneklerde görülen kahramanın önceki sekiz ya da dokuz kardeşiyle beraber topluca evlenmesi ekzogami türü evliliğe kadarki eski evlilik türü olan endogami geleneğinin yani aynı ailedeki kişilerin tamamının bir boydan ya da bir aileden evlenme zorunluluğu olan devrin devamıdır. Yine bu metinde görülen kahramanın babasının su üzerinde yüzmekte olan ciğeri dürttüğünde onun jalmavıza dönmesi Kazaklar arasındaki; “Su, öbür dünya; sudaki ciğer, ölen insanın canı; jalmavız kempir de ölümler ülkesinin padişahının bekçisi.” şeklindeki demonolojik düşüncenin etkisidir. Ciğer şeklinde olan jalmavız ölen kişinin canının huzurunu korur ve herhangi bir kişi ona zarar vermeye çalışırsa kendi şekline, yani jalmavıza, dönüşerek zarar vermek isteyen kişiyi cezalandırır. Er Töstik örneklerinde olduğu gibi jalmavıza “oğlunu vermeyi vaat etme” motifi Esekmergen, Karağış, Ąlibek Batır, Jalmavız Kempir vb. anlatılarda da görülür.⁷²

Divayev’de Kenjekey, Töstik’e babasının onu Bektorı’nın Jalmavızına verdiğini söyler. Babasından eğesini isteyen Er Töstik’e babası eğesinin Sorkudık’ın başında kaldığını söyler ve o da eğesini almak için yola çıkar. Töstik, Şalkuyrık ata binerek eğesini almaya gider. Bu esnada Kenjekey boz dişi deveden ya Töstik’in geldiği ya da öldüğü gün yavrulamasını ister ve kendisi de Töstik’in geldiği ya da öldüğü gün

⁶⁷ **Mifologiya Entsiklopediya**, (Red. Ye. M. Meletinskiy), Nauçnoye İzdatelstvo, Bolşaya Rossiskaya Entsiklopediya, Moskva, 2003, s. 214; Serikbol Kondıbay, **Kazak Mifologiyasına Kirispe**, Tohık Şıgarmalar Jıynağı, 1. Tom, Arıs Baspası, Almatı, 2008, s. 30.

⁶⁸ Riyza Ąlmuhanova, **Kazak Folklorındağı Antikalık Sarındar**, Arıs Baspası, Almatı, 2009, s. 150-151.

⁶⁹ K. K. Yudahin, **Kirgizko-Russkiy Slovar**, Frunze, 1985, s. 222,246; Bu tarz mitolojik varlıkların Türk Dünyasındaki örnekleri bk. Naciye Yıldız, “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, **Milli Folklor**, S. 87, Ankara, 2010, s. 41-51.

⁷⁰ İbrahim Dilek, **Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay-Yakut)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013, s. 45.

⁷¹ Ferah Türker, “Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen”, **Milli Folklor**, 2012, Yıl 24, S. 94, s. 84

⁷² **Babalar Sözi**, 75. Tom, Foliant Baspası, Astana, 2011, s. 303-304.

çözülmesi niyetiyle beline on iki kulaç ipek şal sarar. Töstik yola çıkar, dile gelen Şalkuyruk'ın yardımıyla eğeyi kocakarıdan alır ve ondan kaçarken atıyla yer altına düşer. Potanın'de de Er Töstik'e Kencekey babasının onu öldürmek istediğini söyler ve ona beyaz zırhı verir. O Şalkuyruk ata binerek yola çıkar. O esnada Kencekey dişi deveye Er Töstik öldüğünde veya döndüğünde deve yavrusu getirmesini söyler. Burada da yine Şalkuyruk'ın yardımıyla altın aşık'ı alıp kaçar. İhtiyar kadın onları kovalar ve onlar toprağın altına düşerler. İtigil'de de hem İtigil hem de Kancikekey babalarının yaptığı şeyi bilirler. Kancikekey, İtigil'e Çalkuyruk'u vererek ona özgürlüğünü geri alması için Şaytan'ın yanına gitmesini söyler ve Şaytan'ın büyülerinden kurtulmak için yakacağı puhu kuşu tüyü verir. Şaytan'ın yanına gelen İtigil'den Şaytan kendisi için Tohtamış Han'ın kızını istemesini ister. Burada diğer metinlerden farklı olarak kahramanın ve atının yer altını düşmeleri kısmı yoktur.

Divayev'de yer altına düşen Er Töstik'e Şalkuyruk dile gelerek Jılan Bapı Han'ın yurdunda olduklarını ve başlarına gelecek olayları söyler. Jılan Bapı Han ondan Temir Han'ın kızını kendisi için getirmesini ister. Potanın'de ise Toprağın altına düşen Er Töstik'ten orada bulunan ihtiyar kadınlar altın saç örgüsü olan bir han olduğunu ve onun altın saç örgüsünü getirmesini isterler. İtigil'de ise yukarıda söylediğimiz gibi kahraman Tohtamış (Toktamış) Han'ın kızını getirmekle görevlendirilir.

Divayev'de Er Töstik, Temir Han'ın kızını istemek için giderken yolda sezdirmeden saksağanların kuyruklarını yolarak birbirine takan, çok hızlı koşan Jelayak, her yerde olup biteni duyan Sakkulak, dağları yerinden kaldıran Tavsoğar, gölün suyunu içerek kurutan obur Költavisar, olan her şeyi görüp bilen kişi olmak üzere olağan üstü özellikleri olan altı kişiye rastlar. Potanın'de ise altın saç örgüsünü almaya giderken Er Töstik dağları kaldıran, gölün tüm suyunu ağzına dolduran, insanın tüm kaderini söyleyebilen olmak üzere üç kişiye rastlar. İtigil'de ise o Tohtamış Han'ın yurduna giderken iyi yarış koşan, çok şarap içen, çok et yiyen ve hamamda oturan olmak üzere farklı özelliklere sahip dört kişiyle karşılaşır.⁷³ Burada karşımıza çıkan olağanüstü güçleri ve hünerleri olan kişiler bahadırılık ya da evlilik seferinde genç kahramanın en büyük dayanağıdır. Halk muhayyilesi sevdiği kahramanın hiçbir düşman tarafından yenilmemesi için onu bu şekilde olağanüstü özelliklere sahip kişilerle karşılaştırmıştır. Bu olağanüstü özelliğe sahip olan yardımcı tiplere hem Kazak Türklerinin hem de farklı Türk boylarının başka anlatılarında rastlanır. Bu kahramanların bir anlatıdan diğerine geçebilen yani “göçücü” kahramanlar olmasını da gösterir.⁷⁴ Bu şekildeki olağanüstü yardımcı tipler Kazak Türklerinin “Totan Batır”, “Ayualpañ, Suvdısarpañ, Tavdıtalpañ”, “Kün Astındağı Künükey Kız”, “Karayırek”, “Akkoyan”, “Kökjan Batır Men Aydahar”, “Ayudäv”, “Ayubala” masallarında; Tıva Türklerinin “Adık Oglu İyılak-Kara Möge”⁷⁵ masalıyla Altay Türklerinin Maaday-Kara destanı vb. anlatılarda da görülür.⁷⁶

⁷³ Er Töstik anlatılarındaki kahramanların karşılaştırılması ve daha geniş bilgi için bk. Mustafa Aça, a.g.m, s. 65-74.

⁷⁴ Rahmankul Berdibay, *Epos Muratı*, Gılım Baspası, Almatı, 1997, s. 21.

⁷⁵ Mehmet Aça, *Tıva Halk Masalları*, Kömen Yay., Konya, 2007, s. 223.

⁷⁶ Yıldırım, a.g.e, s. 205-217.

Divayev'de Töstik'in geldiğini öğrenerek yurdundan göçmüş olan Temir Han'ın nerede olduğunu Töstik, arkadaşlarının olağanüstü meziyetleri sayesinde hemen öğrenir ve birlikte oraya ulaşırlar. Temir Han'ın bunları zehirlemek istemesinden Sakkulak sayesinde kurtulurlar. Temir Han'ın düzenlemiş olduğu yarışlardan at yarışını Şalkuyruk, pehlivan yarışını Tavsoğar, yaya yürüme yarışını Jelayak kazanır. Ayrıca Temir Han'ın derin göle düşmüş kenarı kırk kulaç olan büyük kazanını oradan Şalkuyruk çıkarır. Yine Temir Han Er Töstik ve arkadaşları için yaptırdığı büyük sarayın içerisinde onları yakmak isteyince Tavköşirer sarayın kapısını devirir, Köljutkiş'ta avurunda bulunan göl suyuyla yangını söndürür. Er Töstik nihayetinde kızı alarak Jılan Bapı Han'a getirir. Dönüş yolunda olağanüstü meziyetlere sahip bu kişiler kendi yerlerinde kalırlar ve Er Töstik bir başına döner. Potanin'de Han onları demir eve hapsederek yakmak isteyince arkadaşlarından biri ağzında olan suyu bırakır ve bu şekilde kurtulurlar. Bir başka eve büyüyle hapsedildiklerinde kaderi önceden tahmin eden arkadaşları durumu bilir ve güçlü arkadaşları kafalarını düşen dağı tutar. Sonra Han kuyunun dibinde tutulan kazanı çıkartmalarını ister, dört arkadaş ip bağlayarak kazanı çıkarırlar ve hanın kızını alırlar. İtigil'de o Tohtamış Han'ın obasına vararak Şaytan'ın isteğini Tohtamış Han'a iletir. Tohtamış Han yarışma düzenler ve İtigil'den katılmasını ister fakat o kendi yerine yolda ilk karşılaştığı hızlı koşan adamı gönderir. Bu yarışa ayrıca Şaytan'da katılarak İtigil'in başarılarına bizzat engel olmaya çalışır. Fakat İtigil, Han'ın şarap fiçileri, kızartılmış boğalar ve hamamı iyice ısıtma gibi yarışlarını yolda kendisine katılan arkadaşlarının yardımıyla kazanır. Ayrıca at yarışını da Çalkuyruk kazanır. Sonunda Tohtamış'ın kızını alarak yola koyulur. Bu anlatı eksik olduğu için buradaki olağanüstü meziyetlere sahip olan tiplerin katıldıkları yarışlar detaylı olarak değil de kısa bir cümle şeklinde geçer.

Divayev'de Jılan Bapı Han, Er Töstik'e kendi kızını verir ve yeryüzüne çıkılacak kapıya doğru onları yolcu eder. Yolculukta yanlarındaki diğer kişiler ölür sadece Künke adlı bir hizmetçi kızla Şalkuyruk ve Er Töstik sağ kalır. Töstik burada bir baytereğin başındaki Alp Karakuş (Simurg) yavrularını ejderhadan kurtarır ve bunun karşılığı olarak Alp Karakuş onları yeryüzüne çıkarır sonrada ona bir tüyünü verir. Onları yer yüzüne çıkacağı yerde ise Bektör tarafından öldürülen jalmavızın geride kalan oğlu Şoyinkulak beklemektedir. Potanin'de ihtiyar kadınların isteğini yerine getiren Er Töstüğü onlar kible tarafına doğru gönderirler. Burada da Töstik baytereğin başında bulunan Alp Karakuşun yavrularını ejderhanın elinden kurtarır, Alp Karakuşta onu yeryüzüne çıkarır sonra da ona kendi tüyünü verir. İtigil'de yer altı kısmı olmadığı için bu epizot bulunmamaktadır. Burada Simurg/Alp Karakuş kavramı üzerinde biraz durmak istiyoruz. Türk edebiyatına bir tip olarak İran edebiyatından geçmiş olan Simurg İran edebiyatında Simurg ya da Sî-reng, Arap edebiyatında ise Anka adıyla anılır. Türkler de ise bu kuşun Arapça ve Farsça isimleri birleştirilerek Zümrü-dü Anka şeklinde kullanılmaktadır.⁷⁷ Uzun bir epizot şeklinde Türk boylarının destan ve masallarında önemli bir yere sahip olan Simurg'un sadece İran edebiyatından geçmiş bir unsur olarak düşünülmesi

⁷⁷ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK Yay., Ankara, 2003, s. 108.

doğru değildir. İslam ve İran edebiyatının etkisiyle daha önceleri Tuğrul, Alp Karakuş... vb gibi isimlerle anılan bu kuşun yerine Simurg girmiştir.⁷⁸ Kazak sözlü anlatılarında Simurg kuşu genel olarak Samurık ve Alıp Karakus şeklinde çoğunlukla masallarda bulunur ve herhangi bir nedenden dolayı yer altına inmiş olan kahramanın yeryüzüne çıkarılması rolünü üstlenir.

Divayev'de yeryüzüne çıkıp uykuya dalan Töstik'i orada bekleyen Şoyinkulak yakalayarak Bektori'ya getirir. Bektori, Künke'yi Şoyinkulak'a verir, Künke'nin ondan bir oğlu olur. Potanın'de yeryüzüne çıkan Töstik bir çadırda güzel bir kadına rastlar. Kadının kocası Er Töstik'ten korkarak çadırını kazmış olduğu bir kuyu üzerine kurar ve Töstik'i bu kuyuya düşürdükten sonra oradan gider. Burada Alp Karakuşun vermiş olduğu tüyü yakınca yanına gelen kuş sayesinde kurtulur. İtigel'de ise o Tohtamış Han'ın kızını getirirken yolda taşların altında inilti duyar. Han'ın kızı o seslere kulak vermemesini söylese de Töstik dinlemez ve taşların altına bakarak orada görmüş olduğu adamı çıkarır, bu Şaytan'dır. Şaytan gece gizlice Calkuyruk'a biner ve İtigel'i de yakalayarak taşın altına atar. Kendisini uçurumun kenarında bulan İtigel'i kanatlı yılan kurtarır. Bu arada Şaytan tarafından aç bırakılan Calkuyruk bir deri bir kemik kalır ve Tohtamış'ın kızının da Şaytan'dan bir çocuğu olur.

Divayev'de Alp Karakuş tarafından kurtarılan Töstik, Künke'nin yanına gelir ve ondan Şoyinkulak'ın canını nerede sakladığını onun oğlunu ağlatarak öğrenir. Kamışlı pınarın orada dolaşan kırk keçinin içerisinde eğik duran kara koyu doru keçinin içinde bulunan dokuz sandığın en küçüğünün içinde bulunan dokuz kuş yavrusunun onun canları olduğunu öğrenir. Töstik bunu duyar ve giderek dokuz kuştan sekizinin başını koparıp birini bırakır. Bir candan yeniden canlanan Şoyinkulak'ı kuşların kafasını yeniden kopararak öldürür, sonra onun oğlunun da elini ayağını bağlayarak beşiğiyle beraber suya bırakır ve böylece Bektori'nin jalmavızından tamamen kurtulur. Potanın'de geri dönüş epizotunda bu kısımlar bulunmamaktadır. İtigel'de Şaytan tarafından yakalan İtigel, Tohtamış'ın kızından Şaytan'ın oğlunu ağlatmak suretiyle boğalarını kestirmesini ister. Bu boğaların etlerini gizlice yiyerek güçlenen İtigel Şaytanı bağlayarak taşın altına atar ve Tohtamış'ın kızıyla beraber evine doğru yola çıkar.

Divayev'de aradan çok uzun zaman geçtiği için herkes Er Töstik'in jalmavız tarafından öldürüldüğünü düşünür fakat Kenjekey onu beklemeye devam eder. Bir gün boz dişi deve yavrular ve Kenjekey'in belindeki ipek kuşakta çözülür. Er Töstik aksak bir boz ata binmiş ve yaşlanmış bir şekilde yurduna döner. Kenjekey onu tanımaz fakat boz atın kişnemesinden onun Şalkuyruk olduğunu anlar. Sonradan artık yaşlanmış olan Er Töstik, Kenjekey ve Şalkuyruk yeniden eski yani genç hallerine dönerler. Potanın'de Alp Karakuş tarafından çukurdan çıkarılan Töstik yola düşer ve cılız bir delikanlı halinde evine ulaşır. Kimse onu tanımaz sadece beyaz deve yavrusunu getirir. Kenjekey Şalkuyruk'u babası da oğlunu tanıır ve böylece

⁷⁸ Abudulkadir İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara, 1968, s. 350.

kavuşurlar. İtğil'de o Tohtamış'ın kızıyla evine doğru yola çıkar. Bu esnada Kan-cikey'in üç yıldır doğurmayan devesinin bir erkek yavrusu olur. İtğil Tohtamış'ın kızıyla beraber evine döner ve iki eşi ve üç çadırıyla köyünde yaşamaya başlar.

Potanin'in derlemiş olduğu metinler Divayev'in ya da başkaları tarafından derlenmiş olan metinlere göre oldukça kısadır. Çalışmamızın başında Potanin ile ilgili bilgi verirken onun metinleri aynen değil de özet şeklinde ve Rusça olarak kayda geçirmiş olduğuna değinmiştik. Potanin metinleri kendisine göre kısaltmış ve belirli epizotları vermiştir. Bunun dışında özellikle araştırmacılar tarafından isminin farklı olması ve yer altıyla ilgili kısımların olmamasından dolayı Er Töstik varyantları içerisinde daha önce gösterilmemiş olan İtğil adlı metin ise farklı özelliklere sahiptir. Bu metinde diğer varyantlarda olumsuz tip olarak görülen jalmavız ya da kocakarı tipinin yerini Şeytan (Şaytan) almıştır. Bu İslam inancının açık bir etkisidir. Yine bu metinde yer altı dünyasıyla ilgili kısımların bulunmamasına karşın olağanüstü özellikteki yardımcı kahramanların bulunması da İslami etkiyle açıklanabilir. Göktanı inancına sahip eski Türk topluluklarında dünya üst, orta ve yer altı (alt) olmak üzere üç katman olarak düşünülmüş ve yer altı habis ruhların yaşadığı yer olarak tasvir edilmiştir. İslam inancının etkisiyle yer altıyla ilgili bu düşüncenin değiştiği sonucuna metindeki kahramanın yer altıyla ilgili seferinin ve oradaki mücadelesinin olduğu kısımların bulunmamasından yola çıkarak varabiliriz. Yine İtğil adlı metinde Şaytan tarafından anlatının kahramanı Tohtamış (Toktamış) Han'ın kızını kendisine istemekle görevlendirilir. Toktamış Han (? , ö.1405) Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin neslinden gelip Altın Orda hanlarından dır yani tarihi bir kişiliktir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Toktamış Han 1377-1395 (bazı kaynaklarda 1379-1397) yılları arasında Altın Orda hanı olmuş 1391 ve 1395 yıllarında Timur tarafından iki defa mağlup edilmiştir.⁷⁹ Burada kahramanın diğer varyantlarda olduğu gibi yer altında ve bilinmeyen kişilikler yerine tarihi bir şahsiyetin kızını istemekle görevlendirilmesi de anlatının tarihi sürece dahil edilmeye başlanarak gerçeğe yaklaştırıldığının bir göstergesidir. Hem Şeytan tipinin hem de Toktamış Han'ın bu anlatıda yer alması onu İslamî etki ve tarihi seyre dahil ederek inanılır kılmıştır.

Metinlerde görüldüğü üzere kahramanın atının ve eşinin ismi ve özellikleri birbirine yakındır. Eşi Kenjekey ve atı Şalkuyrık'ın isminin metinlerdeki farklı telaffuzlarının biz kısmı Rusça'nın imlasiyle ilgilidir. Aynı durum başka isimler için de geçerlidir. Örneğin Şoyinkulak ismi Potanin'de Şoyun-kulak bazen de Çoyun-kulak şeklinde geçer. Şalkuyrık/ Çalkuyrık değişmesinde olduğu gibi bu değişme de ç, ş değişmesinden dolayıdır.

⁷⁹ <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c41/c410125.pdf>, Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. **Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK, Ankara, 1972, s. 138-139.

Sonuç

Sonuç olarak Türk Dünyası'nın farklı coğrafyalarında ve farklı Türk boyları arasında değişik tür başlıkları altında varlığını devam ettiren Er Töstik (Töştük) anlatısı kültürümüzün ortak bir kaynaktan beslendiğinin açık bir göstergesidir. Metin; sosyal hayat, geleneğin kuvveti ve icraya bağlı olarak tür değişimlerine uğramış olmakla beraber ana olay örgüsünü muhafaza etmiştir. Yerleşik hayat ve özellikle İslam dininin etkisiyle İtigil'de olduğu gibi anlatıya İslamî unsurların girdiği ve bunun neticesinde bazı motif ve epizotların ise anlatıdan çıktığı görülmektedir. Potanin'in halk edebiyatı ürünlerini derlerken onları aynen olduğu gibi değil de özet şeklinde ve Rusça yayımlamasından dolayı metinlerde bir takım eksikliklerin olduğu aşikardır. Her ne kadar bu derleme şekli folklor açısından kusurlu ve eksik bir yayım faaliyeti olsa da yapılan çalışmaların ilk örneklerinden olması açısından önemlidir.

Metinler

Er Tyustyuk (Töstik)^{80*}

Bir zamanlar Bulatpay adlı biri yaşamış. Onun dokuz bin atı ve dokuz oğlu varmış. Onun atları insanları yiyor, kendi sahiplerine dokunmuyorlarmış. Bu yüzden insanlar Bulatpay'dan kaçıyorlarmış. Bulatpay atlarını kaybetmek istemediğinden ve onları çocuklarından daha çok sevdiğinden yüz tane at almış ve çocuklarıyla kalan diğer atlarını orada bırakarak göçmüş. Uzaklaştıktan sonra bir yerlere gelip ailesiyle konmuş. Bir keresinde atlarına bakmak istemiş ve onlara yaklaştığında atlar ondan kaçmışlar. Onları durdurmayacağına kanaat getirdiğinde boz çizgili bir kısırağı kuyruğundan yakalayarak onu eve götürmüş. O zaman Bulatpay'ın yetmiş yaşındaki karısı hamile kalmış ve bu kısırağın döş etine aş ermiş. Atı kesmişler, döş etini kızartmışlar ve o yemiş. Bir zaman geçtikten sonra bir erkek çocuk doğurmuş. Ona Er Tyustyuk (Töstik) adını vermişler. O hızla büyümeye başlamış. Diğerleri bir yılda ne kadar büyürse o bir günde o kadar büyümüş. Bulatpay'ın sığırları yokmuş. Bu yüzden (Er Tyustyuk) ailesini avlanarak geçindiriyormuş. Halkı ondan uzaklaştırmışlar ve bundan dolayı onunla ailesi yalnız kalmış. O zamanlar bir yerde toy yapıyormuş. Er Tyustyuk, ailesinin izin vermemesine rağmen toya gitmiş. Kimse ona aldırış etmemiş. O, kapının yanına oturmuş. Ona koyunun ciğerini, böbreklerini ve bacaklarını vermişler. Fakat o, onları yememiş. Bir adam bunu fark ederek: "O'nun babası fakir, neden o böbrek ve ayakları yemesin ki? En iyisi o dokuz bin atlarını ve dokuz kardeşini aramaya gitsin." diye söylemiş. Er Tyustyuk eve döndüğünde kendi kardeşlerinin ve atlarının olup olmadığıyla ilgili ailesine soru sormaya başlamış. Anne ve babasının arasına oturup gerçeği söylemeye zorlayarak onların baldırlarını kuvvetlice sıkmış. Artık acıya dayanamayan anne ve babası onun dokuz kardeşiyle insanları yiyen dokuz bin atının olduğunu ve bu yüzden bu atlardan kaçtıklarını, kardeşlerinin ise orada kaldıklarını ve onların yaşayıp yaşamadıklarını bilmediklerini söylemiş. Er Tyustyuk onları aramaya gitmek istemiş fakat babası izin vermemiş. Buna rağmen Er Tyustyuk, ailesine ge-

⁸⁰ * Kazahskiy Folklor v Sobranii G.N. Potanina, İzdatelstvo "Nauka", Alma-Ata 1972, s. 104-109.

yik ve kulan avlayarak yiyecek hazırlamış ve kendisi yola çıkmış. Bir müddet sonra çobanlara rastlamış. Onlara kardeşlerini ve atlarını bilip bilmediklerini sormuş. Çobanlar bir köyde toy hazırlanmakta olduğunu ve kardeşlerinin orada bulduklarını söylemişler. Er Tyustyuk bu köye geldiğinde bir yerde dokuz tane bağlanmış çizgili aygır ve dokuz tane çizgili kürk görmüş. Onlar, bir çadırda oturuyorlarmış. Aynı çadıra Er Tyustyuk'te girmiş ve kapının yanına oturmuş. Ona etli bir şeyler vermişler. Kardeşler gitmek için toparlanmışlar, toyun sonunu beklemeden gitmişler. Er Tyustyuk peşlerinden gitmiş. Onlar atlarının yanlarına kadar gitmişler. Onların dokuz atı varmış. Dokuz tane çadırları varmış. Er Tyustyuk atlara yaklaştığında sekiz ayaklı kızıl aygır ona doğru koşmuş. O zaman Er Tyustyuk ona şöyle söylemiş: "Eğer sen şereflice yakalanan bir hayvan isen benim göğsümü kokla ve git. Eğer değilsen beni yersin." Sonra atların arasından geçerek bu dokuz çadıra yaklaşmış. Çadıra girdiğinde kardeşlerine fakir olduğunu, kendisine bir yer aradığını ve birilerine kardeş olmak istediğini söylemiş. Birinci, ikinci, üçüncü ve diğerleri onu kabul etmemişler. Sadece en küçüğü kabul etmiş ve "malım mülküm hem sana hem de bana yeter." demiş. O zaman dokuz kardeş bir toy yapmak istemişler. Onların yakalayamadıkları bir doru atları varmış. Onlar Er Tyustyuk'e o atı yakalamasını söylemişler. Er Tyustyuk kement atarak onu öyle mahirce yakalamış ki atın kafası kopmuş. Atı kesmişler etini pişirmişler ve yemişler. Sonra onlar Er Tyustyuk'e kim ve nereli olduğunu sormuşlar. Er Tyustyuk; "Bir zamanlar dokuz bin atı ve dokuz oğlu olan Bulatpay adlı birisi varmış. O, onları bırakarak yüz atını alıp göçmüş fakat bu yüz tanesi de kaçıp gitmiş. Şimdi onun hiçbir şey yok. Ben onun oğlu Er Tyustyuk'um." demiş. O zaman kardeşleri onu kabul ederek hüngür hüngür ağlamışlar. O vakit Er Töstik: "Halkımızdan, ana babamızdan uzaklaştık, belki de onlar açlık çekiyorlar, onların yanına dönmemiz lazım." demiş. Er Tyustyuk sekiz ayaklı kızıl aygıra binmiş ve kaval çalarak önden gitmiş. Kardeşleri ise hayvanları onun peşinden sürmüşler. Er Tyustyuk eve bir hafta önce gelmiş ve ailesini doyurmuş, kardeşleri ise sonradan gelmişler. Bulatpay çadır kurmuş ve zengin olmuş. Onun (artık) on oğlu varmış ve o oğlanlar (evlenmek için) on tane kız bulmak istemişler. Çocukları babalarını altı ayaklı çizgili kısrağa bindirerek aynı babadan olan on tane kız aramaya göndermişler. Bulatpay yola çıkmış, uzun süre gezmiş, dolaşmış fakat kız bulamayarak eve dönmüş. Onu başka bir yöne yollamışlar. Yolda bir ihtiyar kadına rastlamış. Kadın, Bulatpay'ı evine davet etmiş. Önce kadının yanına gitmemiş, sonra fikir değiştirerek kadının çadırına girmiş. İhtiyar kadın ona içecek vermiş. Bulatpay içmiş, düşmüş ve ölmüş. Fakat sonra yeniden dirilerek ayağa kalkmış. Kadın ona nereye gittiğini sormuş. Bulatpay on oğlum için on tane kız arıyorum demiş. İhtiyar kadın ona bir yerde on tane kızı olan zengin bir adam olduğunu söylemiş. Bulatpay bu adamın olduğu yere doğru yola çıkmış, onun yanına gelmiş ve onunla konuşmuşlar. Bulatpay ona dünür olmuş. Sonra Bulatpay evine dönmüş ve tekrar dokuz oğluyla birlikte bu kişinin yanına gelmiş. Er Tyustyuk evde kalmış. Bulatpay kızları almış, en küçüklerinin adı Kencekey imiş. Kızlar babalarından Şalkuyruk atı, beyaz dişi deveyi ve beyaz zırhı almışlar. Bulatpay'la birlikte onun evine gitmişler. Yine o ihtiyar kadının yanından geçmişler. İhtiyar kadın yanına Kencekey'i çağırmış fakat o gelmemiş. İhtiyar kadın ona ön-

lerinde bayterek ağacı olduğunu ve onun yanında durmamaları gerektiğini söylemiş. Bu ağacın yanına geldiklerinde Bulatpay, kadının tavsiyesini dinlememiş ve o ağacın yanında konaklamış. Atları sağarken suyun üzerinde bir ciğer görmüş. Bulatpay ona uzun bir çubukla vurmuş. O zaman ciğer onu sakallarından yakalamış ve ciğer bir Kempir'e dönüşmüş. Bulatpay, kadından onu bırakmasını istemiş. Kadın sadece, Er Tyustyuk'ı ona verirse kendisini bırakabileceğini söylemiş. O zaman Bulatpay ona Er Tyustyuk'ın altın aşık kemiğini vermiş. Onlar eve döndüklerinde Kencekey Er Tyustyuk'e senin altın aşık'ın nerede diye sormuş. O zaman Bulatpay, "Belki de bayterekin yanında kalmıştır." demiş. Kencekey Er Tyustyuk'e, "Biz yolda ihtiyar kadının yanında durmamızı istemediği bayterek ağacını gördük fakat baban durdu. O seni öldürmek istiyor." demiş. Kencekey ona beyaz zırhı vermiş ve Er Tyustyuk, Şalkuyruk ata binerek yola çıkmış. Kencekey dişi deveye Er Tyustyuk öldüğünde veya geri döndüğünde deve yavrusu getirmesini söylemiş. Şalkuyruk yolda Er Tyustyuk'e ağacın yanında, elinde altın aşık kemiği olan ihtiyar kadın oturuyor." demiş. Er Tyustyuk hemen yanı başında altın aşık duran ihtiyar kadını bulmuş. Er Tyustyuk ona yaklaşmış, altın aşığı tutmuş ve kaçmış. İhtiyar kadın onun peşinden koşmuş, ona kılıcıyla vurmuş ve Şalkuyruk'un kulaklarını uçurmuş. Diğer seferinde kargısıyla vurmuş ve atın kuyruğunu koparmış. O zaman Şalkuyruk hızla koşmaya başlamış çukura düşmüş ve toprağın altında bulmuş kendini. Orada seksen tane Kempir varmış. Kempirler yılanları bırakmışlar. Er Tyustyuk korkmamış. İhtiyar kadınlar onun cesur biri olduğunu görmüşler. İhtiyar kadınlar ona altın saç örgüsü olan bir han olduğunu ve onun altın saç örgüsünü getirmesini, o zaman kendisini bırakacaklarını söylemişler. Er Tyustyuk, hanın örgüsünü ele geçirmek için yola çıkmış. Yolda dağı kaldıran bir adam görmüş, arkadaş olmuşlar ve beraber yola koyulmuşlar. Gölün tüm suyunu ağzına alan, balıkları ağzında tutan ve yiyen, suyu ise tekrar tüküren bir adama rastlamışlar. Er Tyustyuk bu adamı da yanına arkadaş olarak almış. Sonra insanın kaderini söyleyebilen bir adama rastlamışlar. Bu adamı da arkadaş olarak almışlar. Dört arkadaş birlikte yola koyulmuşlar ve hanın memleketine ulaşmışlar. Onun yanında konaklamışlar ve kızını istemişler. Han kızmış ve onları demir eve hapsetmiş. Kırk yük seksevil⁸¹ getirmişler. Bu odunlarla evi kapatmışlar ve odunları tutuşturmuşlar. Sıcak olmaya başladığında arkadaşlardan biri ağzında olan suyu bırakmış, hanın adamları demir evin içine bakmışlar onların cesetlerini atmak istemişler fakat onları canlı bulmuşlar. Bundan sonra onları bir başka demir eve yerleştirmişler ve büyüyle üstlerinden demir indirmişler. Bu tehlikeyi kaderi önceden tahmin eden arkadaşları bilmiş. O zaman güçlü arkadaşları kafalarına düşen dağı tutmuş. Böylece tekrar kurtulmuşlar. Han, daha da öfkelenmiş. O vakit Han, kuyunun dibinde tutulan kazanı çıkartmalarını buyurmuş. Dört arkadaş, kuyuya gitmişler. Onlardan biri kuyuya inmiş ve kazana ip bağlamış, diğerleri ise iple çekip kazanı çıkartmışlar. Kazanı Hana getirmişler ve Han'dan kızını vermesini istemişler. Han, kızını vermeyi kabul etmiş ve büyük bir toy düzenlemiş. Kızı için birçok çeyiz vermiş ve kendisi de iki günlük mesafeye kadar kızını yolcu etmiş. Han, ayrılmak istedi-

⁸¹ seksevil: Kumlu yerlerde yetişen, fazla büyük olmayan, dalları köküne yakın bir tür ağaç.

ğinde Er Tyustyuk onun başını kesmiş. Sonra Er Tyustyuk, Hanın kızını yoldaşlarıyla bırakmış, Hanın kafasını ise seksen ihtiyar kadına götürmüştür. İhtiyar kadınlar onu kible tarafına göndermişler.

Er Tyustyuk çok yorulmuş. Atını bırakmış ve bayterek ağacının altına yatmış. Orada ağacın tepesinde Alp karakuş'un ağlayan yavrularını görmüş. Er Tyustyuk onlara niçin ağladıklarını sormuş. Onlar, bu gece ejderhanın onları yiyeceğini söylemiş. Ejderha ıslık çalarak yaklaşmış, Er Tyustyuk kılıçla onu ikiye bölmüş. Ejderha ölmüş, yavrular sevinmişler. Onlar Er Tyustyuk'e annelerinin geleceğini ve o gelmeden önce korkunç bir fırtına olacağını söylemiş. Alp karakuş gelmiş ve yavrularını sırayla doyurmaya başlamış. Kuş, yuvada otururken yavrularına, insan kokusu aldığını söylemiş. O zaman yavrular aşağıya bakmasını istemişler. O, bakmış ve ölü ejderhayı görmüş. Sonra yavrular ona Er Tyustyuk'ü göstermişler. Kuş onu yutmuş ve tekrar çıkarmış. Sonra kim olduğunu sormuş. Er Tyustyuk ona her şeyi anlatmış ve onu dünya yüzeyine çıkartmasını istemiş. Alp karakuş'un isteği üzerine Er Tyustyuk, doksan tane toygak kuşu ve doksan tane de su matarası bırakmış. Uçmuşlar, yeryüzüne yaklaştıklarında Er Tyustyuk'un kuş için yemi kalmamış, baldırından et kesmiş ve kuşa vermiş. Sonunda yeryüzüne ulaşmışlar, Er Tyustyuk sevinmiş. Kuş, ona son defasında verdiği etin ne eti olduğunu sormuş. Er Tyustyuk, o eti kendi baldırından kestğini söylemiş. Kuş, tekrar eti çıkartmış ve Er Tyustyuk'ün baldırı yeniden eski haline gelmiş. Kuş ona kendi tüyünü vermiş.

Er Tyustyuk yoluna devam etmiş, bir çadıra gelmiş. Çadırda güzel bir kadın varmış. Er Tyustyuk onun çadırında kalmış. Kadına, kocası olup olmadığını sormuş. Kadın, kocasının olduğunu ve onun ava gittiğini söylemiş. Kocası döndüğünde Er Tyustyuk'e kim olduğunu sormuş. Er Tyustyuk, yoksul biri olduğunu söylemiş. Kadının kocası Er Tyustyuk'ten korkmuş ve bozkırda bir çukur kazmış. Çadırını bu çukurun üzerine taşımış ve Er Tyustyuk'ü bu çukura düşürmüştür. Kendisi ise oradan göçmüştür. Er Tyustyuk çukurda kalmış. Alp Karakuş'ü unutmuş. Uzun süre geçtikten sonra kuşun verdiği tüyü bulmuş ve onu yakmış. O anda kuş ortaya çıkmış. Alp karakuş, daha önce niye beni hatırlamadın diye Er Tyustyuk'e kızmış ve onu çukurdan çıkarmış. Şalkuyruk koşup gelmiş, kuş uçup gitmiş. Er Tyustyuk kendi yoluna devam etmiş ve uzun süre sonra evine ulaşmış. Cılız bir gence dönmüş ve evine girmiş. Evde onu kimse hatırlamamış sadece beyaz deve yavrusunu getirmiş. Herkes uyumuş, Kencekey ağlıyormuş. Birden o çadırdan çıkmış, Şalkuyruk'ü görmüş ve onu hemen tanımış. Babasına bağırarak: "Şu misafire bak!" Babası ona bakmış ve oğlunu tanımış. Herkes birbirine sarılmış ve salamlamışlar.

İtğil⁸²

Bir Kazak zenginin dokuz oğluyla sayısız hayvanları varmış. Bu dokuz çocuk hayvanları yaylaya götürmek için babalarından izin istemişler. Eşi ve yeteri kadar hayvanla baş başa kalan zengin adam, fakir ve öksüz olmuş. Hayvanları telef ol-

⁸² Kazahskiy Folklor v Sobranii G.N. Potanina, (Red. Z. N. Palgova), İzdatelstvo "Nauka", Alma-Ata 1972, s. 109-112.

muş, halkı göç etmiş ve o bozkırın ortasında bir başına kalmış. O zaman bir yolcu yanına gelmiş ve yiyecek istemiş. Parmaklıkların arasında eski ve üzeri kırağıyla örtülmüş bir parça et bulmuşlar, haşlamışlar. Misafiri yolcu edip fakir düşmüş zengin'in karısı bu azıcık yiyecekten (yiyeceği yedikten sonra) hamile kalmış ve İtigel doğmuş.

Büyümüş olan İtigel'in canı dokuz kardeşini aramak istemiş ve O, bozkıra doğru yola koyulmuş. O kardeşlerine ulaşmış ve onları çadırda otururken bulmuş. (Ayrıca) orada bağlı dokuz kır aygır varmış. Bir diğer sefer onları dokuz tane koyu doru renkli atlarla çevrili çadırda bulmuş. Onun bu sırnaşıklığını fark eden kardeşleri niyetini anlamak istemişler. İtigel onlara kim olduğunu açıklamış ve eklemiştir: "Babam fakir, yalnız göçüyor. Hayvanları onu bıraktığım yere sürünüz!" Fakat kardeşleri sürmeyi kabul etmemişler. Çünkü hayvanlar o kadar fazlaymış ki onları götürmek mümkün değilmiş. İtigel bir at seçerek üzerine binmiş ve ileri doğru gitmiş. Onun arkasından tüm sığırlar kendiliğinden sırayla gitmişler. Güvenli bir şekilde babasının çadırının yalnız başına durduğu vadiye gelmişler. Dokuz kardeş evlenmek istemişler. Babaları aramaya gitmiş. Oğullarının on gelininin de bir aileden olması şartını kılavuz edinerek babaları kız aramaya gitmiş. İki kez bulamadan geri dönmüş ve üçüncü defa da bir şey bulamadan eve dönerken bir tepede beyaz bir çadır görmüş. Çadırın üst aralığından birkaç kız şarkı söyleyerek başlarını dışarı uzatmışlar. Başlarını saymış, neşeliyken birden içi kararmış. Çünkü şartı yerine getirmek için hala bir sayı eksikmiş, onlar sadece dokuz kişilemiş. Anneleri kapıda oturuyormuş ve ona çadırın yanından geçerken başlangıçta neşeli iken sonra neden ağladığını sormuş? Yaşlı adam ani değişiminin nedenini açıklamış. O zaman yaşlı kadın, adamın oğlu sayısınınca kızı olduğunu ve düğün yapmak için hiçbir engelin olmadığını söylemiş. Bu sırada kızların babası gelmiş. O sadece hiç dışarıya çıkartmadıkları ve Kancikey adını verdikleri en küçük kızları için başlık istemiş. Bu güzel kız için o kadar çok at istemiş ki her biri ayrı bir cinsten olan bu atlarla dört vadi doldurulabilirmiş. İhtiyar adam eve dönmüş ve dehşetle kendisinden istenilen bu başlığı oğullarına anlatmış. İtigel gölün kıyısına çıkmış ve onun seslenmesiyle gölde birbirilerini ezerek at sürüleri çıkmaya başlamış. Kısa sürede belirlenen dört vadiyi doldurmuşlar. Başlığı ödeyip ihtiyar adam develerle gelinleri ve çeyizleri almaya gitmiş. Kancikey kendisine Calkuyruk adlı atı ve kırk devenin götürebileceği yükü taşıyabilecek bir deveyi istemiş. İsteği getirilmiş. Oğlandan en sonuncusunun eşini yani Kancikey'i yolcu eden ihtiyar adam gölde geceleme için kalmış. Annesi kızına yolda önüne çıkan gölün yanında durmamalarını öğütlemiş. Ya yanından geçip git ya da oraya varmadan konakla demiş. Fakat ihtiyar adam Kancikey'in ona söylediği öğütleri dinlememiş. Sabahleyin ihtiyar adam gölün ta ortasına kadar götürülmüş deveyi görmüş ve onu yakalamaya gitmiş. Fakat Şeytan (Şeytan) ihtiyarı kendi özgürlüğü için oğlu İtigel'in üç yıllık özgürlüğünü kurban etmeye zorlamış. Babaları Kancikey'i köye getirdiğinde toy yapmışlar ve dokuz oğlu kendi eşlerini almışlar. Sadece İtigel toya gitmemiş. İki arkadaşları onları eğlenceye katılmaya ikna etmeye gitmişler. İtigel ve Kancikey her ikisi de babalarının yaptığı şeyi biliyorlarmış. Kancikey İtigel'e Calkuyruk'u vermiş ve "Eğer bu at ölür-

se sende öleceksin yoksa geri döneceksin. Özgürlüğünü geri kazanmak için git. Al sana Şeytan'ın büyülerinden kurtulmak için yakacağıın puhu kuşu tüyü.” demiş. İtğil göle doğru gitmiş. Şeytan önüne zıplamış, dizginlerden tutmuş, kendisi için Tohtamıs Han'ın kızını isteme yükümlülüğünü ona vermiş. İtğil gitmiş, yolda bir ayağının üzerinde dönüp duran bir adama rastlamış ve onunla konuşmaya başlamış. Senin elinden ne gelir (meziyetin ne) diye sormuş İtğil. Dönüp duran adam ben iyi yarış koşarım. Bir diğer karşılaştığı adam çok şarap içerim diye övünmüş. Üçüncüsü çok et yerim demiş. Dördüncüsü hamamda otururum demiş. Sonunda İtğil Tohtamıs Han'ın obasına varmış ve Şeytan'ın önerisini yapmış. Tohtamıs Han ilk önce insanların yarıştığı bir yarışmayla açılan bir toy düzenlemiş. Han, İtğil'e yarışmayı önermiş fakat İtğil yarışmaya yolda ilk karşılaştığı adamı göndermiş. Şeytan'ın kendisi de bu eğlencede yer almakta ve İtğil'in başarılarına engel olmaya çalışmaktaymış. Fakat İtğil, Tohtamıs Han şarap fıçılarını, kızartılmış boğaları ve hamamı iyice ısıttığında da kazanmış. Sonunda yarış teklif edilmiş. İtğil Calkuyruk'u sürmüş. Calkuyruk ona: “Üç tane sicimi bir araya getir ve koşacağıın yolun ününe üç sıra halinde uzat. Koşup geçip gitmeyeyim, ölüp gitmeyeyim.” Fakat İtğil örmeyi unutmuş ve sadece iki sıra urgan germiş. Calkuyruk onları yarıp geçmiş, düşmüş ve yaralanmış. Eşinin söylediklerini hatırlayarak ağlamaya başlamış. Bununla beraber Calkuyruk dirilmiş ve İtğil'e onun için değil Kancikey için yeniden dirildiğini söylemiş. Her yarışmada zafer kazanıp İtğil, Tohtamıs'ın kızını almış ve geldiği tarafa dönmüş. Yolda taşların altında inilteler duyulmuş. Tohtamıs'ın kızı o seslere kulak vermemesini tavsiye etmiş. İtğil onu dinlememiş, taşı çevirmiş ve ona teşekkür eden bir adamı oradan çıkarmış, ancak bu Şeytan'mış. Yolcular yatmak için yerleştiklerinde Şeytan gizlice çadıra gitmiş, Calkuyruk'un (ipini) kesmiş ve onun üzerine binmiş. Çadırdan çıkan İtğil'i yakalayıp taşın altına atmış. O anda tüy ona gerekmiş. O kendisini bir uçurumun kenarında bulmuş. Fakat kanatlı yılan oradan onu alıp çıkarmış. Tohtamıs Han'ın kızını bıraktıkları yere çıktıklarında İtğil yolun kenarında bulunan deredeki sazların arasına saklanmış. Yanından geçerken hizmetçi “Sen her nasılsa hâlâ yaşıyorsun İtğil!” diye bağırmış. İtğil Tohtamıs'ın kızının yaşayıp yaşamadığını sormuş. Öyle ki Şeytan, kızı her gün Calkuyruk'un üzerinde ziyaret ediyormuş ve Calkuyruk'a öyle eziyet ediyormuş ki onu bir deri bir kemik bırakmış. Çünkü onu otlamaya hiç bırakmıyormuş. Tohtamıs'ın kızının Şeytan'dan bir çocuğu olmuş. İtğil, Şeytan'dan boğayı kesmeye izin almak için yalvarsın diye emretmiş. Bunun için de kurnazlık ederek çocuğu ağlamaya zorlamış. Şeytan çocuğa niçin ağladığını sormuş. Ona bir boğa istediğini söylemişler. Şeytan: “Bizim hayvanımız mı yok.” demiş. Bu suretle üç tane boğa kesmişler. İtğil'in kendisi ise bu sırada başka bir çadırda saklanmaktaymış. Geceleri çıkıyor ve boğaları yiyormuş. Böylece o, üç gün boyunca güç toplamış. Dördüncü gün Calkuyruk'u kesmiş, Şeytanı bağlamış ve taşın altına atmış. Kendisi ise Tohtamıs'ın kızıyla eve doğru yola çıkmış. Kancikey İtğil'i yolcu ederken bir vasiyet bırakmış. Eğer İtğil ölürse o gün Kancikey'in devesi bir dişi deve, eğer gelirse de bir erkek deve doğuracak. Üç yıl sonra hiç doğurmamış deve doğurmuş ve ulak köye, sahibesine, bu haberi götürmek için koşmuş. Kancikey gece olmasına rağmen devenin ne doğurduğunu öğrenmek için koşmuş. Yolda İti-

gil'e rastlamış ancak onu tanıyamamış. Devenin ne doğurduğunu öğrenmek için yollaya bileceğiniz adamınız yok mu sizin. Fakat Kancıkey bu olayın tüm önemini anlatmış ve yürüyerek yoluna devam etmiş. Gördüğü bir erkek devecikmiş. Kancıkey tekrar köye koşmuş. O varmadan onu karşılaşmışlar ve İtğil'in iki çadırıyla ve Tohtamış'ın kızıyla geldiğini haber vermişler. İşe böylece İtğil üç çadırdan ve iki eşinden oluşan köyüyle yaşamaya başlamış.

Kaynakça

AÇA, Mehmet, (2000), "Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerinde Âşıklara Mahsus Evlilik Konunun Kaynaklarından Alplara Mahsus Evlilik", **Milli Folklor**, S. 12(47), Ankara: s. 11-21.

AÇA, Mehmet, (2002), **Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği**, Konya: Kömen Yay.

AÇA, Mehmet, (2007), **Tıva Halk Masalları**, Konya: Kömen Yay.

AÇA, Mustafa, (2001), "Yırtöşlik Destanının Sibirya (Tümen) Türkleri Eş Metnindeki Olağanüstü Yardımcı Kahramanlar Motifi Üzerine Bir Deneme", **Milli Folklor**, S. 51, Ankara: s. 65-74.

ALEKTOROV, A. E., (1900), **Ukazatel Knig, Jurnalnih i Gazetnih Statey i Zametok o Kirgizah**, Kazan: Tipo-Litografii İmperatorskago Universiteta.

ALTINSARİN, İbray, (2006), **Kel, Balalar, Okılık**, Almatı: Atamura Baspası.

ALTINSARİN, İbray, (2007), **Etnografiyalık Oçerakter jäne Avız Ädebiyet Ülgileri**, Astana: Altın Kitap.

ÄLMUHANOVA, Riya, (2009), **Kazak Folklorındağı Antikalık Sarındar**, Almatı: Arıs Baspası.

ÄVEZOV, Muhtar, (1991), **Ädebiyet Tariyhı**, Almatı: Ana Tili Baspası.

ÄVEZOV, Muhtar, (1998) "Ertegiiler", **Kazak Halk Ädebiyeti-Ertegiiler**, 1.Tom, Almatı: s. 5-56.

ÄVEZOV, Muhtar-SOBOLEV, (1939) Leonid, "Epos i Folklor Kazahskogo Naroda", **Litaraturniy Kriitik**, S.10-11 (Oktyabr-Noyabr), s. 224-232.

ÄVEZOV, Muhtar - ISMAYILOV, Edige , (1957), "Ertegiiler", **Kazak Ertegiileri**, T. I., Almatı: s. VII-XXXV.

Babalar Sözi, (2011), 75. Tom, Astana: Foliant Baspası.

BERDİBAY, Rahmankul, (1997), **Epos Muratı**, Almatı, Ğılım Baspası.

BERDİBAY, Rahmankul, (2005), **Epos-El Kazınası**, Bes Tomdık Şığarmalar Jiynağı, I. Tom, Almatı: Kazığurt Baspası.

DİLEK, İbrahim, (2007), **Altay Masalları**, Ankara: Alp Yay.

DİLEK, İbrahim, **Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay-Yakut)**, Gazi Kitabevi, Ank. 2013.

DİVAYEV, Abubakir, (2007), **Kazahskogo Narodnoe Tvorcestvo**, 2-e izdaniye. Astana: Altın Kitap.

DURANLI, Muvaffak, (2010) **Saha (Yakut) Büyü Masalları**, Konya: Kömen Yay.

ELÇİN, Şükrü, (2000). **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara: Akçağ Yay.

ERGUN, Metin, (1993), "Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı", **Milli Folklor**, S. 19, Ankara: s. 23-26.

ERGUN, Metin, (2006), **Şor Kahramanlık Destanları**, Ankara: Akçağ Yay.

ERGUN, Metin – AÇA, Mehmet, (2004), **Tıva Kahramanlık Destanları - I**, Ankara: Akçağ Yay.

Er Töştük, (1996), El Adebıyatı Serıyası, 2. Tomu, Bışkek: Şam Basması.

FEDAKAR, Selami, (2011) **Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar**, İzmir: Egetan Yay.

ĞABDULLİN, Mälik, (1996), **Kazak Halkının Ävız Ädebiyeti**, Almatı: Sanat Baspası.

İBIRAYEV, Şakir, (1993), **Epos Älemi**, Almatı: Ğılım Baspası.

İNAN, Abudulkadir, (1968), "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara: TTK Basımevi, s. 350-352.

İNAYET, Alimcan, (2010), **Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi, Yalmavuz-Celmoğuz**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

JİRMUNSKİY, V. M. , (2011), **Türk Kahramanlık Destanları (I.-II. Bölüm)**, (Çev: Mehmet İsmail-Hülya Arslan Erol), Ankara: TDK Yay.

Kazahskaya Narodnaya Poeziya, İz Obraztsov Sobrannih i Zapisannih A. A. Divayevım, (1964), (Sostaviteli. N.S.Simirnova i drugoyi), Alma-ata:

Kazahskiy Folklor v Sobrannii G.N. Potanina, (1972), Alma-Ata: İzdatelstvo Nauka.

KASKABASOV, Seyit, (1988), "XIX. Ğasırdın Ekinşi Jartısındağı Kazak Folkloristikası", **Kazak Folkloristikasının Tarihi (Revolyutsiyağa Deyingi Kezen)**, Almatı: Ğılım Baspası. s. 91-147.

KASKABASOV, Seyit, (2002), **Janazık**, Astana: Avdarma Baspası.

KASKABASOV, Seyit, (2008), **Elzerde**, Almatı: Jibek Jolı Baspası.

KARADAVUT, Zekeriya, (2006), **Kırgız Masalları**, Konya: Kömen Yay.

KAYIPOV, Süleyman, (2009), **Folklor Yazıları**, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.

Kırgızskaya Hrestomatiya: Sbornik Obraztsov Narodnoy Literaturı Turkestanskogo Kraya, (1883), Sostavil Prepodavatel Turkestanskoy Uçitelskoy Seminarii Ya. Lyuř. Taşkent:

KOLESNİKOV, Aleksandr – KAMALOV, İlyas, (2011) **Avrasya Türkologları Sözlüğü**, 1. Cilt, 1. Kitap, Ankara: TTK Basımevi.

KONDBAY, Serikbol, (2008), **Kazak Mifologiyasına Kirispe**, Tolık Şıǵarmalar Jıynağı, 1.Tom, Almatı: Arıs Baspası.

KONJIRATBAYEV, Ävelbek, (1987), **Kazak Eposu Jäne Türkologiya**, Almatı: Ğılım Baspası.

KONJIRATBAYEV, Ävelbek, (1991), **Kazak Folklorının Tarihi**, Almatı: Ana Tili Baspası.

KONJIRATBAYEV, Ävelbek, (2004), **Folkloritanuv Mäseleleri**, Köptomdık Şıǵarmalar Jıynağı 1, Almatı: Mersal Baspa Üyi.

KURAT, Akdes Nimet, (1972), **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara: TTK Yay.

Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler) I, (1995), (Haz. Fikret Türkmen), Ankara: TDK Yay.

MARĞULAN, Älkey, (1985), **Ejelgi Jır, Anızdar**, Almatı: Jazuvsı Baspası.

MELETİNSKİY, Ye. M., (2004) **Proishojdeniye Geroičeskogo Eposa**, 2-izdaniye, Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN.

Mifologiya Entsiklopediya, (2003), (Red. Ye. M. Meletinskiy), Nauçnoye İzdatelstvo, Bolşaya Rossiskaya Entsiklopediya, Moskva:

NEKLYUDOV, S. Yu., (1975) "Bogatırskaya Skazka. Tematiçeskiy Diapazon i Syujetnaya Struktura", **Problemı Folkloru**, Moskva: s. 82-87.

ORAZAYEVA, Flora, (20012), **Äbuvbäkir Divayev-Folklorist**, Almatı: Bilim Bas.

ÖGEL, Bahattin, (2003), **Türk Mitolojisi**, Ankara: TTK Yay.

ÖZKAN, İsa, (1998) "Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki Nımah/Comok/Cumbak/Yomak Anlatım türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi", **Türk Dili**, S. 556, Ankara, s. 368-378.

Potanin, G. N., (1917), "Kazak-Kırgızskıye i Altayskiye Predaniya, Legendı i skazki", **Jıvaya Starina**, God, XXV, Vıpusk,2-3, 1916, Petrograd: Tipografiya V. D. Smirnova, s. 89-93.

POTANİN, Grigoriy, **Trudi po Etnografii i Folkloru**, (2007), 2-e izdaniye, Astana: Altın Kitap.

RADLOV, V. V., (1870), **Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen**, Çast. III, Sanpetersburg.

SAKAOĞLU, Saim, (1999) **Masal Araştırmaları**, Ankara: Akçağ Yay.

TAUBE, Erika, (1994), **Skazaki i Predaniya Altayskih Tuvintsev**, Moskva:

TÜRKER, Ferah, (2012), "Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen", **Milli Folklor**, S. 94, Ankara: s. 81-90.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kumuk Edebiyatı, c.20, (2001) Ankara: KB Yay.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Tatar Edebiyatı I, c.17, (2001), Ankara: KB Yay.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Karaçay-Malkar Edebiyatı c.22, (2002) Ankara: KB Yay.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Çuvaş Edebiyatı, (2003), c.26, Ankara: KB Yay.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Türkmenistan Edebiyatı, c.10, (2004), Ankara: KB Yay.

YILDIRIM, Seyfullah, (2012) “Kazak Türk Folklorunda Epik Anlatmalar”, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILDIZ, Naciye, (2010), “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, **Milli Folklor**, S. 87, Ankara: s. 41-51.

YUDAHİN, K. K., (1985), **Kirgizko-Russkiy Slovar**, Frunze:

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c41/c410125.pdf>,